

Türkler, Moğolistan'dan Avrupa içlerine kadar uzanan geniş coğrafi sahada muhtelif devletler ve topluluklar halinde yaşamaktaydılar.

O dönemde Kuzey Asya'dan güneye doğru Sind Irmağı'na, doğuda Çin sınırından batıda Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan Göktürk Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunurken, Kafkasya'da Dağıstan ile Karadeniz'in kuzey kıyıları Hazar Türklerinin idaresinde, Hazar Denizi'nin güney doğusu ise Sül Türklerinin kurduğu bir beylik tarafından yönetilmekteydi.

Bunların dışında güneyde Pamir-Hindukuş Dağları, kuzeyde Sibiryâ ormanları, batıda Hazar Denizi ve doğuda Çin'e kadar uzanan geniş yaylalarda yaşayan çok sayıda muhtelif Türk şubeleri bulunmaktaydı. Bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış olan muhtelif Türk şubeleri, birçok bakımdan aynı millete mensup olmanın getirdiği ortak özelliklere sahip olmakla birlikte, buldukları coğrafyaların kendilerine sunduğu imkân ve şartların tarihi, kültürel ve medeni birikimlerinin bir neticesi olarak farklı özellikler kazanmışlardı.

Bu farklılıklardan birisi de dini hayattaydı.

Bozkırlı Türkler arasında adeta bir "millî din" haline gelmiş olan Gök Tanrı inancı hâkim ise de yerleşik hayata geçen veya merkezî Türkistan'dan ayrılarak başka bölgelere giden Türkler arasında o coğrafyada hâkim olan dinleri kabul edenler olmuştu.

Nitekim tür din değiştirmelere daha çok siyasi, sosyal veya ekonomik sebeplerle, kuzey-güney ekseninde Sibiryâ'dan Hindistan hudutlarına, doğu-batı ekseninde ise Çin sınırından doğu ve orta Avrupa'ya kadar farklı bölgelere göçerek buralarda varlık gösteren, yurt tutan ve devlet kuran Türk şubelerinde rastlanıyordu.

Ancak Çin kültür ve medeniyet coğrafyasında Budizm veya Maniheizm'le, İran sahasında Mecusilikle, Doğu Avrupa'da Hıristiyanlıkla temas eden Türklerin tamamı bu dinleri kabul etmemişlerdi.

Üstelik bu örneklerin tamamında, özellikle söz konusu topluluk veya devletlerin üst düzey yöneticileri veya saray halkı din değiştirmişti.

İslâmiyet öncesi Türk dinleri incelendiğinde akla ilk gelen Gök Tanrı inancı olmaktadır.

Gök Tanrı yüklenen anlamlar itibarıyla, "kudretli ve aşkın", "yüce" ifadelerini karşılayacak bir şekilde tasavvur edilmektedir.

Bengü kelimesinin karşılığı olarak Tanrı ebedidir ve mutlak yaratıcıdır.

Tanrı her şeyin yaratıcısı ve her şeye kadir olduğu için, siyasî hâkimiyet dahi ondan mesuldür.

Hakanlara siyasî gücü yönetim erkini yani bir anlamda "kut" verendir.

Türk tanrısı her ne kadar soyut olsa da onu gökte düşünüyorlar, dünyayı kaplayan, her şeyi hükmü altında toplayan "Gök" figürünü tanrı olarak düşünüyorlardı.

Bu yüzden Gök Tanrı için yapılmış tapınaklar ya da tasvir edilerek yapılan tapınılan heykeller bulunmamaktadır.

Gök Tanrı inancında tabiat güçlerine de inanılmaktadır.

Dağ, orman, ırmak gibi doğa figürleri kutsallaştırılmış, inanç sistemi içine dahil edilmiştir.

Orta Asya'da bulunan dağların isimleri Han Tanrı, Buztağata, Iduk, Kuttağ gibi isimler ile anılarak kutsallaştırdıkları görülmektedir.

Türklerin bu inancı beraberinde göç ettikleri yerlere götürerek bölgelerindeki dağlara kutsallık attıkları bilinmektedir.

Türkler ağaç ve ormana karşı da kutsallık atfedip ayrı bir değer vermişlerdir.

Türklerin kutsal kabul ettiği Ötüken Dağı ormanlarla kaplıdır ve kutsal olarak görmektedirler.

Ateşe saygı gösterilir ve temizleyici bir gücü olduğuna inanılır.

Hastalıkları olanlar, ölümler ve evler ateş ile tütsülenir.

Atalar kültü olarak tanımlanan kavram Türklerin geleneksel dini içerisinde önemli bir yeri tutar.

Türkler atalarına büyük bir saygı duymaktadırlar.

Onlara karşı duyulan minnet, onların öldükten sonra bile iyilik ve kötülüklerinin dokunabileceği inancı vardır.

Türkler ölümlerine, defin merasimlerine büyük önem vermişlerdir.

Ölen kişinin sosyal kimliğine göre "yuğ" törenleri düzenlenir, ölen kişi önce otağına konur ve onun için kurbanlar keserler.

Ağıtlar yakıp, saçlarını keserler hatta bu o kadar ileri gider ki kaynaklarda Türklerin bu törenlerde kendilerini kesip kanlarını akıttıkları dahi bilinir.

Geleneksel Türk inancı içerisinde hayvanların önemli bir yeri vardır. Yıldızlar hayvanlarla tasavvur edilip, 12 hayvanlı Türk takviminin oluşumu şekillenmiştir. Özellikle “Bozkurt” figürüne karşı atalar kültürü içerisinde de büyük saygı duyulmaktadır. Kamlar bu inanış biçiminde önemli bir figürdür. Şaman olarak da adlandırıldığı için Türk inanç biçimine Şamanizm adı dâhi verilmektedir. Kamlar ruhların yönlendirilmesinden, kötü ruhların yarattığı sıkıntılara, insanların işlerinin gidişatına ruhların desteğini sağlamalarına kadar pek çok alanda etkisi olan bir biçimde kendini gösterir. Görünmez alemlere yaptıkları seyahatler ile onların anlatımları Türk mitolojisinin şekillenmesinde önemli roller oynamıştır. M.Ö.7. yüzyılda Hindistan’da ortaya çıktığı düşünülen Budizm, Hindistan’ın dışında M.Ö. 3. Yüzyılda yayıldığı düşünülür. Budizm, Zerdüştilik ve Mani dini kadar tutunamamış, daha çok Doğu Türkistan’da kendine yer edinmiştir. Vihar/Vihara denilen Budist manastırlar kurulmuş, Toyin denilen rahipler dini yaymaya çalışmışlardır. Hatta Buhara şehri de ismini buradan aldığı düşünülür. Türkler Buda heykellerine “Burkan” demişlerdir. Türkler arasında daha çok Budizm’in Mahayana kolu ile Lamanizm yayılmıştır. Gök Tanrı inancı ve atalar kültürü anlayışı ile hakana atfedilen kutsal özellik, Mahayana Budizm’inde insanlığın kurtarıcısı olarak inanılan Burkat Kut’a atfedilmiştir. Bugut yazıtında Budizm’in kabulü anlatılır, Taspar Kağan bu kararı Bumin kağanın ruhundan emir olarak atalar kültürüne dayandırır. Çin’de devletler kuran Hun yöneticileri ve Çin hakimiyetinde kalan Türk boyları bazen de Çin hakimiyetinde erimemek için Budizm’i tercih etmektedirler. Çin’de gelişen Konfüçyanizm ve Taoizm’den ziyade Budistlere daha çok yer verilmekteydi. Özellikle Türklerin yoğun ilişki içerisinde bulunduğu Soğd halkı, Türklerin ticaret ve diplomatik görevlerine kullanılmaktaydılar. Soğduların da Türkler arasında Budizm’in yayılmasında önemli bir etken olduğu kabul edilmektedir. Göktürk coğrafyası bir ticaret geçiş bölgesi olduğu için bu bölgelerde neredeyse her dinden misyonerler faaliyet gösterebildiği gibi Budizm de bu dinler arasında olmuştur. Hakan aynı zamanda dinin baş rahibi konumundadır. Türk adetleri gene Budizm kabul edilmesine rağmen yaşatılmaya devam edilmektedir. Bahar aylarında şehirlerde bulunan mabetlere geziler düzenlenir, bayramlar yapılır, at binilir, silahlar kuşanılır, avlara çıkılırdı. Tonyukuk ve Bilge Kağan arasında yaşanan bir diyalogda, Bilge’nin Budizm ve Tao mabedlerini kurdurmak ve Çin adetlerini benimseme fikirleri üzerine Tonyukuk bu fikre kesinlikle karşı çıkmıştır. Budizm’in en fazla etkilediği Türk halklarından birisi de Uygurlardır. Böğü Kağan’ın 763’te Mani dinini kabul etmeden önce Uygurların daha Göktürk döneminde dahi Budizm ile yakın temaslar kurduğu bilinmektedir. Uygurların Budizm inancı da Türk halklarının genelinde görüldüğü gibi eski kültürlerinden izler taşımaktadır. Bu anlayışta Mahayana Budizm’inin Tantrik kolunu benimseyerek onun politeist yaklaşımlarını monoteist bir anlayışla yorumlamışlardır. Zerdüştilik, adını M.Ö. 7 ya da 6. Yüzyıllarda yaşamış olabileceği düşünülen Zerdüş’ten alan eski İran kültürünün bir inanç sistemiydi. Zerdüştiliğin Türkler arasında yayılma sebeplerinden başlıca olarak komşu olarak yaşamaları ve İran’dan çeşitli sebepler ile Türkistan’a giden İranlıların etkisi ile olduğu düşünülür. Zerdüş geleneğinin Türk kültür ve sanatına etki eden tasvirler ve figürleri arasında horoz ve cennet kuşu, ateş ve güneşin sembolü olarak görülür. Göktürk ve Hun dönemlerinde bu tasvirler görülmektedir. Horasan, Maveraünnehir ve Hazar kıyılarında Zerdüştiliği kabul eden Türklerin bulunduğu muhtelif kaynaklar bildirmektedir. Ancak bunların pek çoğu daha sonra İslâm’ı kabul etmişlerdir. Mani dini, Mani tarafından M.Ö. 3. Yüzyılda kurulmuştur. İçerisinde pek çok dinden etkiler bulunmakta, bunlar arasında en önemlisi Hristiyanlık daha sonra Mazdaizm, Zurvanizm, Budizm ve Mezopotamya dinleri vardır. Dualist bir yapıda ortaya çıkıp, iyi/kötü, aydınlık/karanlık her şeyin bu iki güçten meydana geldiğini ifade eder. Buda, Zerdüş ve İsa’nın peygamberliğini kabul etmekle birlikte Musa’yı peygamber olarak görmemektedirler. Moyun Çur’un ardından tahta 759 yılında geçen Böğü Kağan döneminde Mani rahipleri himaye edilmiştir. Soğdca yazılan Karabalasagun yazıtında Böğü Kağan’ın bu dinden etkilenmesi ve Uygurların Mani dinini kabul süreçleri detaylı bir şekilde açıklanmaktadır. Uygurların bu dini Soğd tüccar ve misyonerleri vasıtasıyla öğrenmiş oldukları düşünülür. Gene Budizm’de görüldüğü gibi bu dini siyasî ve kültürel olarak Çin hakimiyetinden kaçınmak için

kabul ettikleri de iddia edilir.

Türk kültür hayatındaki etkilerinden en önemlisi Göktürk alfabesi yerine, Soğdca'dan devşirilen Uygur yazısı kullanılmaya başlanmıştır.

Türklerin etkileşim kurduğu dinlerden birisi de Hristiyanlıktır.

Hristiyanlığın varlığı Orta Asya'da 4. yüzyıldan önce görülmemektedir.

Türkler daha çok Hristiyanlığın Doğu Kiliseleri vasıtasıyla etkileşim kurmuşlardır.

Orta Asya için özellikle Nesturîlerin Doğu'ya doğru yayılmaları ile görülmektedir.

Özellikle ticaret şehirleri olan Maverâünnehir şehirleri olan Beykent, Buhara ve Semerkand'da görülmüşlerdir.

Zerdüştilik ve Budizm'in rekabet alanı olan bölgede Nesturîlik Maverâünnehir bölgesinde tutunabilmiştir.

Hatta Merv'de bir Hristiyan Psikoposluğu dahi bulunmaktadır. 7 ve 8. yüzyıllarda Orta Asya'da bulunan Hristiyan eserler özellikle Karluklara aittir.

Nesturîlik Kırgızların, Uygurların, Naymanların, Kereitlerin arasında da tutunabilmiştir.

Taraz şehrinde büyük bir kilise bulunmakta olup, 893'te Müslüman fethinden sonra camiye çevrilmiştir.

Yedisu bölgesinde Süryani alfabesi ile yazılan Türkçe Nesturi mezarları bulunmaktadır.

Orta Asya'nın çeşitli yerlerinde Hristiyanlıkla ilgili fresk, mezar taşı, Meryem ve İsa ikonları bulunmuştur.

Ortodoksluk inancı özellikle Doğu Avrupa'da, Balkanlarda, Anadolu'da, Rusya'da ve Sibirya'da bulunan Türkler arasında görülmektedir.

Bunlar arasında en dikkat çekici olanlardan birisi Tuna Bulgarlarıdır.

Balkanlarda faaliyet gösteren Tuna Bulgarları özellikle Bizans'ın yoğun çabası sonucu 9. Ve 10.

Yüzyıllarda Ortodoks kilisesine tabiiyet göstermişlerdir.

Bir diğer Türk halkı olan Peçenekler Oğuzlar ve Hazarların baskıları sonucu Karadeniz'in kuzeyine ve Balkanlara ulaşmışlardır.

Onlar arasında gönderilen misyonerler vasıtasıyla pek çok Peçenek Hristiyanlığı kabul etmişti.

Ayrıca Oğuzların kuzeyde yaşayan boyları olan Bizans ve Rus kaynaklarında "uz" ve "torki" boyları Bizans ve Rus baskıları altında pek çoğu Bizans'a sığınmış Türkopol adı verilen askeri kıtaları oluşturmuşlardır.

Uzların bir kısmı da Ruslara sığınarak Rusların sınır muhafızlıklarını yapmışlardır.

12. Yüzyılda Kıpçaklar Gürcülerle temas hâlinde olarak Hristiyanlıktan etkilenmişlerdir.

Moğol ve Rus baskısı altında Batı'ya göç eden Kıpçakları Hristiyanlaştırmak için Venedik ve

Cenevizliler Codex Cumanicus adlı Latince Farsça Kıpçak Türkçesinde sözlük dahi çıkarmışlardır.

Balkanlarda ve Anadolu'da spesifik olarak Oğuz menşeli Gagavuzlar ve Karaman Türkleri

Hristiyanlığı kabul edip kendilerini Türk kabul eden topluluklar arasındadır.

Musevilik ve Hazarlar adeta özdeşleşmiştir.

Hazarlar coğrafya itibarıyla ticari yolların geçiş noktasında olduğu gibi kültürel temaslarında oldukça fazla yaşadığı bir coğrafyada ikamet etmekteydiler.

Bulan Hakan zamanında Musevîliğin Karay mezhebine girdikleri düşünülür.

Onlar da tıpkı Hun, Göktürk ve Uygurların din değiştirmelerinde görüldüğü gibi etrafında baskın kültür ve dinler olan Sasanî Zerdüştiliği, Bizans Ortodoksluğu ve daha sonra Müslüman baskısı sebebiyle bu dini tercih etmelerinde etkili olduğu düşünülür.

Hazarlar II. Mervan döneminde Müslümanlarla savaşmış ve kaybetmeleri üzerine 737 yılında

Müslümanlığı şart olarak kabul etmişlerdi. Ancak bu savaş şartı oldukça kısa sürmüş 740'lı yıllarda

Hazarların Musevîliği kabul ettiği düşünülür.

Onlar Musa'nın şeriatına bağlı olarak Tevrat dışında hiçbir kitabı kutsal kabul etmemişlerdir.

Musevîliği kabul eden Hazarlar İbranî yazısını kullansalar da, Türkçeyi muhafaza etmişlerdir.

Hazarlar dört asır gibi uzun bir süre bölgede hâkim bulunarak buldukları coğrafyayı dinî, siyasî ve askerî olarak etkilemiştir.

Türklerin İslâmiyet’i kabul sürecini, sadece tarihî kaynaklarda yer alan bilgileri, hele de bu bilgilerin bir kısmını veya istenen kısımlarını ele almak suretiyle izah etmek mümkün değildir.

Zira söz konusu süreç, tarihî olduğu kadar sosyolojik, psikolojik, kültürel ve hatta iktisadî cepheleri olan çok yönlü bir değişim sürecini kapsamaktadır.

İslamiyet doğduğunda Türkler çok geniş bir coğrafyaya yayılmış bir vaziyette ve bu geniş coğrafya üzerinde farklı siyasî, sosyal, kültürel, iktisadî ve dinî inançlara sahip olarak yaşamaktaydılar.

Türklerle Araplar arasındaki ilk temasları, Cahiliye dönemine kadar götürmek mümkündür. Ancak bu ilk temaslar, iki toplum arasında büyük çaplı siyasî, sosyal ve kültürel yakınlaşmaya, ciddi bir etkileşim sürecinin başlamasına sebep olacak türden değildi.

Kısmî temas neticesinde Türkler hakkında malumat edinen Araplar arasında, Türklerin başta askerî kabiliyet ve kahramanlıkları olmak üzere sair özellikleri dilden dile dolaşmaya başlamış, başta önemli merkezler olmak üzere birçok Arap beldesinde Türkler hakkında söylence ve şiirlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştu.

“Türk imajı”nın meydana gelen Sâsânî-Göktürk mücadelesi esnasında Türklerin üstün gelmesine paralel olarak gelişen çok azı münferit ve çoğunluğu mübalağalı söylencelerden ibaretti.

İslâm orduları Hz. Ömer döneminde yapılan Nihâvend Savaşı (642) ile Sâsânî Devleti’ni ortadan kaldırdı.

Böylece İran toprakları Müslümanlar tarafından fethedildi ve İslâm orduları ile Türk ülkeleri arasında bir engel kalmadı.

Mâverâü’n-nehr üzerindeki Göktürk hâkimiyeti zayıflamış, bölgede siyasî kargaşa ve otorite boşluğu baş göstermişti.

Mâverâü’n-nehr muhtelif mahallî idarecilerin hâkimiyetinde bulunuyordu.

Bunların yanı sıra Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan’da Hazarlar, Cürcân’da Sûl Türkleri (Sûlîler), Sistan’da Eftalitler ve Halaçlar, Bâdgis’te Nizek Tarhan, Toharistân’da ise Karluklara mensup bir Yabgu hüküm sürmekteydi.

Bunların her biri Sâsânîlerin yıkılması ve Göktürk nüfuzunun zayıflamasından sonra bağımsız hareket etmeye başlamışlardı.

Bu hadiselerden kısa bir süre sonra Hz. Ömer vefat etti ve yerine Hz. Osman geçti (644).

Bu dönemde de Abdullah bin Âmir kumandasındaki bir ordu Âmûderyâ (Ceyhûn) kıyılarına kadar ilerledi (651-652).

Bu arada Gürcistan, Dağıstan, Azerbaycan ve Erran’a kadar uzanan topraklar ele geçirildi.

Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde İslâm ordusunun Türklerle mücadele ettiği ikinci cephe Kafkasya idi.

Azerbaycan ve Erminiyye’nin fethinden sonra Müslüman Araplar, bölgede güçlü bir devlet kurmuş olan Hazar Türkleriyle karşılaştılar.

Emevîler dönemi (661-750), Türklerin İslamiyet’i kabul sürecinin en önemli evrelerinden birisidir.

Zira Emevîler dönemi, daha önce meydana gelen dolaylı ve sınırlı ilk temasların ardından, ciddi temasların yaşandığı dönemdir.

Bu bakımdan Türklerin İslamiyet’i kabul süreci içerisinde bu dönemi “tanışma” dönemi olarak nitelendirmek mümkündür.

Emevîlerin gerek İslamiyet’i yayma adına giriştikleri fetih harekâtı esnasında gerekse ele geçirdikleri bölgelerde İslamiyet’i kabul eden toplumlara karşı uyguladıkları yanlış politikalar dır.

Bu yanlış politikalar sadece Türkler üzerinde değil, İslamiyet’le yeni tanışan bütün toplumlar üzerinde Emevîlerin şahsında İslamiyet’e karşı olumsuz bir yargı oluşmuştur.

673 senesinde Ubeydullâh bin Ziyâd’ın Horâsân valisi olarak tayin edilmesinden sonra ise bölgede yeni bir dönem başlıyordu.

Ubeydullâh bin Ziyâd, Horâsân Valisi tayin edildiğinde (53/673), henüz yirmi beş yaşında idi.

O da babası gibi Araplar arasında sert ve katı yönetim anlayışıyla meşhurdu.

Öyle ki 680 senesinde İslam tarihine Kerbelâ Faciası olarak geçen Hz. Hüseyin ve beraberindeki 72 kişinin katledilmesi hadisesi, Yezîd bin Muâviye’nin Kûfe Valisi olan Ubeydullâh bin Ziyâd’ın emri altında ordu tarafından gerçekleştirilmişti.

Hz. Hüseyin’in cesedinin atların ayaları altınca çiğnetilmesi emri de yine Ubeydullâh tarafından verilmişti.

Buhârâ, Richard N. Frye'nin "Eski Orta Asya tarihinin en önemli/önde gelen kadını" olarak nitelendirdiği Kabac Hatun isimli Türk melikesi tarafından yönetiliyordu.

Otorite boşluğu döneminde Buhârâ'yı melikesi olan Kabac Hatun, hızla Ceyhûn Nehri'ni geçip Mâverâü'n-nehr'e giren Emevî ordusu karşısında pek fazla dayanamayacağını farkında idi. Etrafa haberciler gönderip Türklerden yardım istedi.

Ancak netice değişmedi.

Kuteybe bin Müslim'in Horâsân Valisi olmasıyla, İslâm fetihlerinin Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonraki ikinci önemli dalgası yaşandı.

Velid bin Abdülmelik'in (705-715) hilafeti dönemine tesadüf eden bu dönemde Kuteybe, Horâsân işlerini düzene koyup, bir süredir devam eden anlaşmazlıkları çözdükten sonra fetih harekâtına girişti. Kuteybe'nin ilk hedefi, Âmûderyâ (Ceyhûn) ile Buhârâ arasında bulunan Beykend oldu.

Yanında, Müslüman olarak Abdullah adını alan Nîzek Tarhan da bulunduğu halde Beykend önlerine geldi ve şehri kuşattı.

Beykend'in fethinden sonra Arap ordusunun eline Horâsân'ın tamamında bile göremeyecekleri kadar altın, gümüş, para, mal ve ganimet geçmişti.

Kuteybe, Haccâc'ın emri üzerine 90/708-709 senesinde tekrar Buhârâ üzerine yürüdü.

Yaklaşık dört ay kadar kuşatma sürmüş Müslüman ordusu galip gelmişti. Buhârâ'nın fethiyle Mâverâü'n-nehr kapıları İslâm ordularına açılmış oluyordu.

Şimdi sıra Semerkand'a gelmişti.

Orası da alındıktan sonra Hârezm bölgesi itaat altına alındı ve böylece sadece Horâsân değil, Mâverâü'n-nehr'de kâmil Emevî hâkimiyetine girmiş oldu.

Kuteybe'nin ölümü, Mâverâü'n-nehr ve şarktaki İslâm fetihleri açısından bir dönüm noktası teşkil eder. Zira her ne kadar ondan sonra bölgeye atanan Emevî valileri de bir takım fetih hareketlerinde bulunmuş iseler de onun kadar geniş bir fütihat hareketine girişememişlerdir.

717 senesinde Ömer bin Abdulaziz'in Halife olmasıyla bu politika değişti.

Zira Ömer bin Abdulaziz, 720 senesine kadar sürecek olan hilâfeti döneminde İslâm dininin, Emevî devletinin geniş hudutları içinde yaşayan dil, din ve ırk bakımından farklı unsurlar arasında, özellikle de Türkler arasında yayılması ve sosyal bünyesi sağlam, kendi içinde güçlü bir İslâm toplumunun tesisi için gerekenleri yapmaya çalıştı.

Fakat onun dönemi çok kısa sürdü ve ölümüyle birlikte bu politikaya son verildi.

Zira onun çabaları, Emevî idarecileri tarafından hiç bir zaman benimsenmemiş, hatta devamlı engellenmeye çalışılmıştı.

Emevîler döneminde Müslüman Araplarla Türklerin doğrudan ilişkide buldukları bir diğer bölge de Kafkaslardı.

Bunun kuzeyinde bir Türk devleti olan Hazar devletinin toprakları bulunuyordu.

İki kuvvet arasındaki mücadeleler Hz. Ömer zamanında başlayarak fasılalarla devam etti.

Ancak her iki taraf da birbirlerine karşı kesin bir üstünlük sağlayamadı.

Abbâsî ihtilâli, 746'da Horâsân'da başladı.

Uzun ve kanlı mücadeleler sonunda 750 senesinde Emevî Devleti yıkılarak tarihe karıştı.

Bu tarihte hilâfet makamını ele geçiren Abbâsîler, 1258 senesine kadar hilafet makamında kaldılar.

Arap ve mevâlî arasındaki fark ortadan kalktı.

Hatta ihtilâli sürükleyen askerî gücün büyük kısmını oluşturan unsur olarak mevâlî, Araplara karşı üstünlük bile kazandı.

Doğu eyaletlerinin halkı, özellikle Horâsânlılar, Abbâsî Devleti'nin muhtelif makamlarına yerleştiler Abbâsî hanedanının iktidara gelmesiyle yaşanan değişikliklerden biri de fetih siyaseti idi.

Emevîler döneminde dört bir yandan devam eden askerî hareket büyük ölçüde durdu.

Bu devrede Anadolu'ya yapılan gazalar hariç büyük çapta bir askerî harekât düzenlenmedi.

Buna bağlı olarak Türk ülkeleri üzerine yapılan askerî harekât da durmuştu.

Bu durum, mevâlîlerin durumunun düzeltilmesine paralel olarak Türk-Arap ilişkilerinin Emevîler dönemine kıyasla düzelmesine sebep oldu.

Böylece Türkler, İslâmiyet'i daha uygun bir ortamda tanıyıp öğrenmeye başladılar.

Neticede hem Türklerin İslâmiyet'i kabulü hızlandı hem de İslâm devletinde görev alan Türklerin sayısı arttı.

Abbâsîler döneminde Türk Arap ilişkilerinin düzelmeye başladığı gösteren en önemli hadiselerden biri, ilk Abbâsî Halîfesi Seffâh zamanında 751 yılında meydana gelen Talas Savaşı'nda Türklerle Müslüman Araplar arasında yapılan ittifak idi.

751 yılı Temmuz ayında Ebû Müslim Horâsânî'nin kumandanı Ziyad bin Salih ile Çin'in Kuça valisinin sevk ve idare ettiği ordular arasında başlayan savaş beş gün devam etmiş ve iki ateş arasında kalan Çin birlikleri ağır kayıplar vermiş, 20 bin Çinli esir düşmüştü.

Başkumandanlarının bile canını zor kurtarabildiği bu savaştan sonra Çinliler, bir daha Mâverâü'n-nehr işlerine karışmadılar.

Türklerin İslâmiyet'i kabul süreci içerisinde Talas Savaşı'yla başlayan döneme "hizmet safhası"

denmişti.

Abbâsî halifeleri de muhtelif davranış ve tedbirleriyle Türklerin İslâmiyet'i kabul etmelerine olumlu katkıda bulundular.

Abbâsîlerin ikinci halifesi Cafer el-Mansur (754-775) idi.

O bir taraftan "ilk defa Türkleri devlet hizmetinde vazifelendirmiş" biri olarak karşımıza çıkarken, öte taraftan da oğlu Mehdî'ye mevâlîye iyi davranmasını, onların isteklerine kulak vermesini, haklarını korumasını vasiyet etmişti.

Yine Hârûn Reşîd'in (786-809) saray muhafızlarını Türklerden meydana getirmişti.

Halife Me'mûn (813-833) Aşağı Türkistan ve çevresinde İslâmiyet'in yayılması için büyük çaba sarf etmiş, başarılı da olmuştu.

Onun ordu komutanları arasında çok sayıda Müslüman Türk bulunmaktaydı. Halife Me'mun (813-833)'te devlette gittikçe artan İran nüfuzu karşısında denge unsuru olarak Türklerden faydalanmayı düşünmüştü.

Onun bu tutumu, Türklerin Abbâsî devletindeki ağırlıklarının kuvvetle hissedilmesi açısından bir dönüm noktası teşkil eder.

Aynı durum annesi Türk olan Halife Mu'tasım (833-842) döneminde de devam etmişti.

Hatta Mu'tasım, Türk birliklerinin desteği sonucu halife olmuştu.

Türklerin ordudaki sayılarının kısa zamanda çoğalması ve nüfuzlarının artması, onlara farklı muamele yapılması ordu içinde bulunan diğer unsurlar yanında umumî bir hoşnutsuzluğun meydana gelmesine sebep oldu.

Halife Mu'tasım halîfeliğinin ikinci yılında muhafız birlikleri ile beraber hilâfet merkezini 835 yılında Sâmarrâ şehri kurarak merkezi oraya nakletti.

Sâmarrâ'nın kurulmasına sebep olan Türkler burada da hususî bir muameleye nail olmuşlar.

Türklerin yoğun olarak yaşadığı Mâverâü'n-nehr ve Horâsân bölgesinde de Sâmanoğulları Devleti (874-999) kuruldu.

Mâverâü'n-nehr'in gerçek anlamda İslâmlaşması, onların döneminde gerçekleşti. IX. yüzyıldan itibaren Türkler arasında İslâmiyet'in hızla yayılmaya başladığının en önemli göstergelerinden biri de başında Türk kökenli hanedanların bulunduğu İslâm devletlerinin ortaya çıkmış olmasıdır.

Bunlar Abbâsî Devleti hizmetinde bulunan büyük emîrlere tarafından Mısır'da kurulan Tolunoğulları (868-905) ve İhsidîler (935-969), Azerbaycan'da kurulan Sâcoğulları (890-929) gibi yarı müstakil siyasi teşekküller ile 920'li yıllarda Almış Han'ın İslâmiyet'i kabulüyle bir Türk İslâm Devleti haline gelen İtil Bulgar Devleti (700-1237), Karahanlılar (932-1212), Gazneliler (962-1083) ve 1040 yılında Horâsân'da kurulup Kaşgar'dan Anadolu'ya kadar olan geniş coğrafyayı hâkimiyet altına alan Büyük Selçuklular idi.

Bunlar Bağdâd Abbâsî Halifesinin meşruiyetini tanıdıkları gibi Hilafet merkezinin koruyuculuğu vazifesini de üstlendiler.

Türkler, özellikle Abbâsîler döneminde hâkim olan barış ve huzur ortamında İslamiyet'i öğrenmeye ve kendi istekleriyle kabul etmeye başladıklarında, bu dinin geleneksel Türk inanç sistemiyle uyum içerisinde olduğunu gördüler.

Bu uyum o kadar belirgindi ki gerek o dönemdeki bazı yazarlar gerekse modern araştırmacılar Türklerin İslamiyet'i kabulünün temel sebebini, eski Türk inanç sistemiyle İslamiyet arasındaki benzerlik olarak belirtmişlerdi.

Hız. Ömer devrinde Sâsânî Devletin ortadan kaldırdığı VII. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan ve IX. ve X. yüzyıla kadar devam eden Türklerin İslâmiyet'i kabul süreci, sona yaklaşmıştı.

Zira X. yüzyılın ilk yarısından itibaren yöneticileri ve halkının büyük kısmı Müslüman Türk olan İtil Bulgar Devleti (920-921), Karahanlılar (945), Gazneliler (963) ve Selçuklular (1040) gibi ilk Müslüman Türk devletleri ortaya çıktı.

Böylece -her ne kadar Türkler arasında İslâmlaşma XIII ve XIV. yüzyıllara kadar devam edecekse de- artık hem Türk tarihi hem de İslâm tarihi için yeni bir dönem, Müslüman Türk devletleri dönemi başlıyordu.

TOLUNOĞULLARI (868-905)

Mısır ve Bilâdü’ş-Şâm hâkimi Ahmed b. Tolun tarafından 868’de kurulan bu devlete Ahmed’in babası Tolun’dan dolayı Tûlûniyyîn veya Tolunoğulları adı verilmiştir.

Tolun kelime anlamı olarak el-Bedrü’l-Kâmil yani Dolunay anlamına gelmektedir. Sâ mânî Emîri Nuh b. Esed’in Me’mun’a gönderdiği gulamların içinde bulunan Tolun, Me’mun’un Bağdat’a giderek Abbâsî tahtına oturmasından sonra gücünden ve sadakatinden dolayı Emîrû’s-Setr lakabı ile muhafız birliklerinin başına getirilmiştir.

Tolun’un 855’teki vefatına kadar yaklaşık 20 yıl bu görevi yaptığı anlaşılmaktadır.

Ahmed b. Tolun (868-884) 835’te Tolun’un Kâsım adındaki cariyesinden dünyaya gelen Ahmed’in çocukluk dönemi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

Ahmed, babası Tolun’un ölümünden sonra onun yerine geçmiş, dul kalan annesi de sarayda büyük bir nüfuza sahip olan Bayık Bey ile evlenmiştir.

Ahmed de ileri gelen komutanlardan Yarcûh et-Türkî’nin kızıyla evlenerek önemli bir konuma ulaşmıştır.

Ahmed babasının ölümünden kısa bir süre sonra Bizans’a karşı cihat yapmak için gittiği Tarsus’ta dini ilimler alanında ders almıştır.

Yaklaşık yedi yıl burada ikamet ettiği anlaşılan Ahmed daha sonra annesini görmek için Sâ merrâ’ya dönmeye karar vermiştir.

Bu dönüş esnasında Abbâsî merkezine gitmekte olan bir ticaret kervanını yağmacılardan kurtararak büyük bir şöhret kazanmıştır.

Bu başarısından dolayı halife kendisine 1000 dinar ve Meyyâs adında bir cariye vermiştir.

Ahmed, Müsta’in ve Mu’tez arasında yaşanan hilafet çekişmesinde Müsta’in’in yanında yer almıştır.

Söz konusu rekabette üstün gelen Mu’tez, 868’de Mısır valiliğine Ahmed’in üvey babası Bayık Bey’i görevlendirmiştir. Mısır’a gitmeyen Bayık Bey de yerine üvey oğlu Ahmed’i naib olarak yollamıştır.

Türklerden oluşturduğu ordu ile Mısır’a ulaşan Ahmed, Harac amili İbnü’l-Müdebbir ve Berid amiri İbn Şukayr’ı Mısır’dan uzaklaştırmış ve 870’te Yeşkür Dağı eteklerinde Katâi adında yeni bir şehir inşa ederek idare merkezini buraya taşımıştı. Bir süre Mısır’da ortaya çıkan isyanlar ile mücadele eden Ahmed, çok geçmeden dikkatini Mısır’ın anahtarı şeklinde nitelendirilen Bilâdü’ş-Şâm’a çevirmiştir.

Bu sırada Bayık Bey öldürülmüş ve Mısır valiliğine Ahmed’in kayınpederi Yarcûh et-Türkî getirilmiştir.

Yarcûh da kendisinden önceki valiler gibi görev yerine gitmeyerek yerine damadı Ahmed’i görevlendirmiştir.

Ahmed’in Mısır hâkimiyeti, Mu’temid’in 871’de Bilâdü’ş-Şâm, Diyar-ı Mudar ve Kınnesrîn’i kardeşi Muvaffak’ın idaresine vermesiyle tehlikeye girmiştir.

Muvaffak kendi adına Bilâdü’ş-Şâm’ı idare etmesi için Amacûr et-Türkî’yi göndermiştir.

Amacûr, güçlenmesinden endişelendiği için Muvaffak’ın nezdinde girişimlerde bulunarak Ahmed’i görevinden uzaklaştırmaya gayret etmiştir.

Bu sebepten Muvaffak, Ahmed’i Bağdat’a davet ettiğinde durumun farkında olan Ahmed olumsuz cevap vermiştir.

Ahmed bu gelişmelere rağmen batı yönünde sınırlarını genişleterek Berka’ya kadar ulaşmıştır (874). Saffarîlerin artan saldırıları, Zenc isyanının sebep olduğu kargaşa ve Bizans’ın taarruzlarından dolayı Mu’temid, Bilâdü’ş-Şâm’ın idaresini Ahmed’e vermiştir.

Zira Müslümanların Bizans toprakları içinde bulunan en ileri karakollarından biri olan Lü’lü’e de bu akınlar esnasında Bizans’ın eline düşmüştü.

Bu atamadan sonra Ahmed, Hama, Humus, Haleb, Antakya, Remle, Harran ve Rakka gibi şehirleri kontrol altına almıştır (878).

Tarsus’a kadar ilerleyen Ahmed, Bizans’a akınlar yaptığı esnada Mısır’a vekil olarak bıraktığı oğlu Abbas’ın isyan ettiğine dair haberlerden sonra geri dönmüştür.

Mısır’a ulaşan Ahmed, oğlu Abbas’ı tutuklatarak hapse atmıştır (882).

Ahmed 883’te Muvaffak’ın adını hutbelerden kaldırmış çok geçmeden de Dımaşk’ta hastalanarak Mısır’a götürülmüş ve bir süre sonra vefat etmiştir (884).

Hastalığı esnasında Ahmed’in sevgisini kazanmayı başardığı Ggayri Mmüslimler de başlarının üzerinde Tevrat ve İncil taşıyarak Ahmed için dua etmişlerdir.

Humâreveyh b. Ahmed (884-896) Ahmed'in ölümünden sonra bir araya gelen devlet adamları 20 yaşında olan Humâreveyh'i emir yapmışlardır.

Ahmed vefat etmeden önce oğluna; "Abbâsîlere tabi olmasını, vergi göndermesini, orduya ihsanda bulunmasını, aile birliğine önem vermesini, lüks ve israftan kaçınmasını ve halkın sevgisini kazanmasını" vasiyet etmişti.

Humâreveyh emir olduktan kısa bir süre sonra kendisine itaat etmekte tereddüt gösteren abisi Abbas'ı öldürmüştür.

Zayıflayan Abbâsîlere bağlılığını devam ettiren Humâreveyh, Bilâdü's-Şâm'da İbn Ebu's-Sâc ve İshak b. Kundacık ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Bu çekişmelerden sonra İshak b. Kundacık'ı el-Cezîre'ye, Tuğç b. Cuff'u da Haleb'e tayin etmiştir. Sınırlarını Berka'dan Fırat Nehri'ne kadar genişleterek Tolunoğulları döneminde en geniş sınırlara ulaşmayı başarmıştır.

Halife Mu'tazid 893'te Fırat Nehri'nden Berka'ya kadar olan toprakları 30 yıl süre ile Humâreveyh'e vermiştir.

Bu olumlu münasebetlerden dolayı Humâreveyh de kızı Katrinnedâ'yı Mu'tazid ile evlendirmiştir (895).

Bizans'a karşı Tarsus üzerinden başarılı seferler yapılmış ve bu sırada Trabzon'a kadar uzanan saldırılar gerçekleştirilmiştir.

Devletin merkezi Katâi olmasına rağmen Humâreveyh hayatının önemli bir kısmını Dımaşk'ta geçirmiş ve 896'da gulamları tarafından yatağında boğazlanarak öldürülmüştür.

Ebu'l-Asâkir Ceyş b. Humâreveyh (896) Babasının ölümüyle çocuk yaşta olan Ebu'l-Asâkir Ceyş emîrlik koltuğuna oturmuştur.

Tahta geçtikten kısa süre sonra içki ve eğlenceye meyleden Ebu'l-Asâkir Ceyş'in etrafında Rum ve Sudanlılar toplanmıştır.

Devlet erkânına kötü davrandığından ordu komutanları Abbâsîlere katılmışlardır.

Bundan dolayı Bilâdü's-Şâm'da Tolunoğullarının hâkimiyeti sona ermiş ve bu kötü yönetimden dolayı ordu mensupları 896'da Ebu'l-Asâkir Ceyş'i tahttan indirmişlerdir.

Hârûn b. Humâreveyh (896-904) Devlet adamlarının desteği ile emîrlik makamına oturan Hârûn öncelikle Rebia b. Ahmed b. Tolun'un başarısız isyan girişimi ile karşılaşmıştır.

Hârûn Mu'tazid ile 899'da yaptığı anlaşmadan sonra Haleb, Kınnesrîn ve Avâsım'dan çekilmiştir. Öte yandan Mu'tazid'a her yıl 400 bin dinar göndermeyi ve Mu'tazid'in bir naibinin Mısır'da bulunmasını kabul etmiştir.

Bilâdü's-Şâm toprakları 903'te Abbâsîlerin kontrolüne geçerken bir yıl sonra da Müktefi'nin görevlendirdiği Muhammed b. Süleyman el-Kâtib komutasındaki ordu Tolunoğullarına son darbeyi vurmak için Mısır'a ilerlemiştir.

Bu harekât esnasında Mısır'da çıkan kargaşada Hârûn öldürülmüş ve yerine de amcasının oğlu Şeyban geçmiştir.

Muhammed b. Süleyman, 905'te Şeyban'ı bozguna uğratarak Mısır'ı işgal etmiş ve esir aldığı Şeyban ile 20 kadar Tolunoğulları aile bireylerini de Bağdat'a getirerek Tolunoğullarına son vermiştir.

TOLUNOĞULLARI KÜLTÜR VE MEDENİYETİ

Devlet Yapısı Türk-İslam devleti olan Tolunoğulları teşkilat ve idarî açıdan Emevî ve Abbâsî devlet modelini yansıtırken, Türk devlet teşkilatına dair unsurları da bununla birleştirerek idare ve işleyiş bakımından Türk-İslam sentezi oluşturmuşlardır.

Fethedildiği günden itibaren merkezden gönderilen valiler tarafından yönetilen Mısır'da valilik kurumunun yanı sıra Divânü'l-Ceyş, Divânü's-Şurta, Divânü'l-Harac, Divânü'l-Kadâ', Divânü'l-Berid ve Divânü'l-İnşâ adı verilen bir takım yardımcı kurumların olduğu anlaşılmaktadır.

Tolunoğulları İdarî açıdan Türk devlet geleneğini sürdürerek babadan oğula geçen veraset sistemini takip etmişlerdir.

Bu uygulamada hükümdarın bütün çocuklarının taht varisi oldukları ve komutanların hanedan ailesine mensup kişiler arasında seçim yaparak yeni varisi belirledikleri görülmektedir.

Devlet işlerinin yürütüldüğü kurumlar:

- 1-Divânü's-Şurta: İç güvenlikten sorumlu olup başında Sahibü's-Şurtâ bulunuyordu.
- 2-Divânü'l-İnşâ: Resmi yazışmaların yapıldığı kurum ve Kâtib'in idaresindeydi.
- 3-Divânü'l-Berid: Haberleşme ve istihbaratın organize edildiği divan idi.
- 4-Divânü'l-Kadâ: Adalet işlerine bakmaktaydı.
- 5-Divânü'l-Harac (Derâib): Maliye teşkilatını oluşturup başında Harac Amili vardı.
- 6-Divânü'l-Ceyş: Asker kayıtları, erzak, silah temini ve askerlerin maaşlarını düzenlerdi.

Ordu Teşkilatı Tolunoğullarında ordu kara ve deniz olmak üzere iki şubeden oluşmaktaydı.

Ordunun sayısının 870'te 100 bine ulaştığı görülmektedir.

Ordunun esas unsurunu Türkler oluşturup bundan başka Arap, Rum (Yunan), Habeş, Sudan, Kıbtî ve Nubyalılar gibi topluluklar da istihdam edilmiştir.

Humâreveyh döneminde Sudanlılar ve Nubyalılardan oluşan "Muhtâre" adında seçilmiş özel muhafız

birlikleri oluşturulmuştur.

Ordunun komutanlığını Kaidü'l-Ceyş yapmaktaydı.

Tolunoğulları Akdeniz, Kızıldeniz, Tinnis Gölü ve Nil üzerinden yapılacak saldırı ve baskınlara karşı topraklarını savunmak için donanmaya ihtiyaç duymuşlardır.

Akka'da kapalı bir liman inşa edilmiş ve Dimyat, İskenderiye ve Ravza liman şehirlerinde gemi imalatı için tersaneler kurmuştur.

Ekonomik Hayat Tolunoğulları devletinin ekonomik gücünü tarım, ticaret ve endüstri sektörü oluşturmaktaydı.

Ahmed b. Tolun tarımsal üretimi artırmak gayesiyle yeni sulama kanalları açtırmış, daha önce kullanılmayan kanalları ıslah etmiştir.

Köylülere toprak, tohum, tarım aletleri ve hayvan dağıtmıştır.

Tarımsal üretimin artışı için yapılan çalışmalardan biri de Nil Nehri'nin su seviyesini ölçmek için inşa edilen Nilometre olmuştur.

Doğu-batı ve kuzey-güney yönünde uzanan ticaret yolunun merkezinde bulunan Mısır'ın bu konumundan Tolunoğulları da istifade etmişlerdir.

Kızıldeniz, Nil Nehri, İskenderiye, Tarsus, Akka, Dımaşk ve Berka'ya kadar uzanan alanda faaliyet yürüten ticari bir donanma kurulmuştur.

Endüstriyel açıdan kâğıt üretimi, keten, yün ve pamuk dokumacılığı, çanak-çömlek yapımı öne çıkmaktaydı.

İlmî ve Fikrî Hayat Mısır ve Bilâdü's-Şâm Tolunoğulları döneminde ilmî ve fikrî hayat açısından büyük gelişmelere tanıklık etmiştir.

Hukuk, Edebiyat, Tarih, Felsefe, Geometri ve Tıp alanında önemli ilerlemeler yaşanmıştır.

Bu dönemde Bekkâr b. Kuteybe, Zünnûn el-Mısrî, Rebî b. Süleyman ve İbn Abdilhakem gibi seçkin şahsiyetler yetişmiştir.

Tıp alanındaki gelişmelere paralel olarak ücretsiz hizmet veren bir hastane ve eczanenin inşa edildiği görülmektedir.

Bu hastane (Bîmâristan) Müslümanların Mısır'ı almalarından sonra kurdukları ilk hastane olma özelliği taşımaktadır.

Mimari açıdan devrin en önemli yapıları Ahmed b. Tolun'un yaptırdığı İbn Tolun Camii ve Katâi şehridir.

İbn Tolun Camii ve Katâi şehri Asya mima

SÂCOĞULLARI (276-317/889-929) MENŞEİ VE İLK DÖNEMLERİ

Sâcîlerin Menşei Sâcoğulları (Sâcîler) ailesinin kökeniyle alakalı bazı tartışmalar mevcut olsa da onların Mâverâünnehir'in önemli merkezlerinden Üşrûşene menşei oldukları çoğu araştırmacı tarafından kabul edilmiş bir gerçektir.

Abbâsîlerin önemli hizmetlerinde bulunan Türk komutan ailelerinden biri olan Sâcîler, İslâm coğrafyacılarının Mâverâünnehir başlığı altında inceledikleri Üşrûşene'nin savaççı Türklerindedir. Abbâsîler çeşitli hizmetler ve askerî kadrolarda ihtiyaç duydukları gücü temin etmek için itaatkâr ve hizmetkâr olan Mâverâünnehir Türklerine yönelmişlerdir.

Ebü's-Sâc Dîvdâd Hanedanın bilinen ilk atası Ebü's-Sâc Dîvdâd, Abbâsîlerde çeşitli askerî faaliyetlerde aktif olarak yer aldı.

201 (816-817) yılında başlayan Bâbek isyanı, 224 (838-839) yılında Mâzyâr bin Kârin isyanı ve aynı yıl Mengü-Çur isyanının bastırılmasında görev alarak askerî yeterliliğini ispatladı.

252 (866) yılında Mekke Yolu valiliğine atanıp hac yolunun güvenliğini sağlamanın yanında, 254'ten (868) itibaren Diyârımudar, Kinnesrîn ve Avâsım valilikleri yapmıştır.

256 (870) yılında ise Basra civarında isyana başlayan Zenci komutan Ali bin Eban'la savaşmakla görevlendirmiştir.

Müstâin ile Mu'tez arasındaki mücadelede Bağdat merkezli Müstâin'i destekleyen Ebü's-Sâc, Müstâin tarafından 16 Rebûlâhîr 251 (17 Mayıs 865 Perşembe) tarihinde Ali İbn Ferrâşe ve Yahya b. Hafsa'yla Medâin'e gönderildi.

Bir ara Saffârîlerin hizmetine girmek istediye de, Ya'kûb bin Leys'in ölümü üzerine tekrar Halife'ye hizmet etmek için Bağdat'a dönmeye karar verdi.

Ancak Bağdat'a varamadan Cündişâpûr'da 266 (879) yılında vefat etti.

EBÛ UBEYDULLAH MUHAMMED EL-AFŞİN DÖNEMİ

Azerbaycan Valiliği Öncesi Siyasî Hayatı Azerbaycan'a tayininden önce pek çok isyanın bastırılmasında görev alan Muhammed, 266 (879-880) yılında yeni görev yeri olan Mekke'ye doğru yola çıkmıştı.

Başarılarına nispeten Muvaffak-Billâh kendisine 269 (882-883) yılında, Mekke Yolu ve Haremeyn valiliklerine ilaveten Enbâr, Fırat Nehri Yolları ve Rahbe bölgesinin yöneticiliklerini de verdi.

Mısır ve Dımaşk siyasetine müdahil olup buralara hâkim olmak isteyen Muhammed, 270 (884) yılında Tolunoğlu Ahmed'in vefatını fırsat bilerek harekete geçti.

Ancak Mısır ve Suriye hâkimiyetinde başarısız oldu.

Bağdat'tan gelecek yardım kendisine ulaşmayınca Dicle yoluyla 276'da (889) Bağdat'a geri döndü.

Bu dönüşüyle elindeki tüm iktâları kaybetmişti.

Yine de Mısır ve Suriye'de hilafet adına mücadele etmesi Bağdat'ta iyi karşılanıp taltif edilmesine neden oldu.

Azerbaycan Valiliği ve Sâcoğulları Hanedanlığının Kuruluşu Siyasî hayatının dönüm noktası 276 (889) yılında Muvaffak tarafından Azerbaycan ve Ermeniyeye vali atanarak burada müstakil bir siyasî teşekkül oluşturmasıdır.

Azerbaycan'ın önemli merkezlerinden olan Merâğa'yı buranın âmili olan Abdullah bin Hüseyin el-Hemdânî'den aldıktan sonra, bölgedeki Ermeni krallarıyla mücadeleye başlamış ve otoritesini onlara kabul ettirmiştir.

Onun Abbâsîler adına Ermeni Kralı I. Simbat'a taç giydirmesi Güney Kafkasya'daki Doğu Roma etkisini nispeten kırmıştır.

Ancak Simbat, Doğu Roma İmparatoru VI. Leon'la iyi ilişkiler kurarak ona pek çok hediye gönderdi. Simbat'ın Doğu Roma'yla Müslümanlar aleyhine bu şekilde ittifak yapması ticarî bir yakınlaşma gibi gözükse de aslında siyasî bir ittifak niteliği taşımaktadır.

Muhammed bu sebeple Simbat'ın bu girişimlerini sonuçsuz bırakmak için Ermenistan'a gelmeye karar verdi.

Onun bu planını anlayan Simbat da duruma kayıtsız değildi.

Hemen harekete geçerek nakhararlardan oluşturduğu yaklaşık 30.000 kişilik seçkin bir birlik meydana getirdi ve düşmanı Muhammed'i karşılamak için Azerbaycan (Atrpatakan) yakınlarındaki Rotokk'a kadar ilerledi.

Neticede yapılan batıştan sonra bölgede otoriteyi tamamen ele alan Muhammed diğer Ermeni krallarını

da itaate almayı başardı.

Simbat 893 yılında Muhammed'le sulh yapmış olmasına rağmen Ermenistan'ın merkezi olan Dvin'de Müslüman bir garnizonun olmasından rahatsızdı.

Buradaki Müslüman emîrleri hazırlıksız yakalayarak esir etti ve sadakatının gereği olarak Leon'a gönderdi.

Bölgenin asıl hâkimi Muhammed ise gelişmeleri yakından takip ediyordu.

Niyeti Simbat'ın kaçışını önlemek için bu toprakları ele geçirmek ve Müslüman hâkimiyetine katmaktı.

Tarihe Alagöz Dağı Savaşı olarak geçen bu mücadele Simbat'la Muhammed arasında bu kez Katolikos II. Georg arabuluculuk yapmıştı.

Yapılan barış sonrası Muhammed bu kez kendisine muhalefet eden Vaspuragan prensleri üzerine gitmeye karar verdi.

Ülkesinin içinde bulunduğu durumu göz önüne alan Sargis Aşot, Muhammed'e tabi olmayı tercih etti.

Bundan sonra hedefinde Kars Kalesi'ni kuşatmak olan Muhammed ordusunu hazırladı.

Kalenin koruyucusu ve Kars yöneticisi olan Hasan Kıntuni (Gnt'uni) ve kale muhafızları ihtiyatı elden bırakmamasına rağmen kuşatmanın şiddeti karşısında tutunamayacaklarını anlayınca kale halkının katledilmemesi ve iyi muamele görmesine dair yemin alarak teslim olmayı tercih etti.

Muhammed, Simbat'ın eşini, gelinini ve diğer bazı önemli şahsiyetleri esir aldı.

Onun ayrılmasından sonra Kars'a gelen Simbat gördüğü tahribat karşısında çaresiz kalmıştı.

Bu sebeple burada kalmayıp Kağızman Kalesi'ne geçti.

Muhammed'le temasa geçerek başta karısı olmak üzere diğer esirleri kurtarmak istedi.

Neticede bazı rehinelere ve Muhammed'le evlendirmek üzere küçük kardeşi Şapuh'un kızını Muhammed'e gönderdi.

Böylece aralarındaki barışı kalıcı yapmak istemişti.

288 (900-901) yıllarında Azerbaycan'da görülen şiddetli veba Muhammed'in askerleri arasında da yayıldı.

Pek çok askeriyle birlikte Muhammed de vebadan vefat etti.

YUSUF BİN EBÜ'S-SÂC DÖNEMİ

Ermeni Krallarıyla Mücadelesi Muhammed her ne kadar tahta oğlu Dîvdâd'ı vasiyet etmiş olsa da kardeşi Yusuf bin Ebü's-Sâc yeğeninden idareyi rahatlıkla almış ve yeğenin isteği üzerine onu Bağdat'ta Halife'ye hizmete göndermiştir.

Halife ise bölgede Sâcoğulları hâkimiyetine karşı denge unsuru oluşturması için Ermeni kralını desteklediğini belirtti.

Halife'nin desteğini arkasına aldığı düşünün Simbat, Yusuf'un isteklerini geri çeviriyordu.

Bunun üzerine Yusuf kalabalık bir orduyla Erdebil'den harekete geçti.

Uti üzerinden Taşır bölgesine geldi ve niyetinde buradan hareketle Arpaçayı'nı takip edip Ermeni Krallığı'nın merkezi Şirak'a inmek vardı.

Fakat onun bu hareketini haber alan Simbat bölgedeki tüm geçitleri tuttu.

Simbat'ın kalabalık ordusundan çekinen Yusuf, Süryanî asıllı bir elçi gönderip anlaşma teklifinde bulundu.

Teklifi memnuniyetle kabul eden Simbat, 902-903 yılı kışını geçirmek üzere Ani'nin güneybatısındaki Eraskhaszor'a çekilmişti.

İki taraf birbirlerine değerli hediyeler gönderip anlaşma sağladılar.

Yusuf, Simbat'ı kesin olarak ele geçirmek için mücadelelere başladığı ve Ermenistan'daki problemlere yöneldiği sıralarda bu defa Ruslar Azerbaycan topraklarını tacize başlamıştı.

Ruslar 300 (912-913) yılında Gil, Deylem, Cürcan sahili, Berzea, Arran, Beylekan ve Azerbaycan halkıyla ayrıca Yusuf'un kumandanıyla savaşmışlardı.

II. Aşot çete savaşları yaparak öldürülen babası Simbat'ın intikamını alamayacağını anlamış ve Doğu Roma'nın desteğini sağlamak için İstanbul'a gitmişti.

Bu sırada hala Taron'da olan Ermenistan Katolikos'u Yovhannēs de çareyi Doğu Roma İmparatoru VII. Konstantinos'a mektup yazmakta arıyordu.

Hilafetin Doğu Bölgelerine Tayini ve Karmatîlerle Mücadelesi Bağdat'ın ve diğer Abbâsî şehirlerinin Karmatî baskısı nedeniyle tehlikeye girmesi Halife'yi geniş yetkilerle Yusuf'u Rey ve doğu bölgelerinin valisi yapmaya mecbur etti.

Bu sebeple Ermenistan'dan askerlerini çeken Yusuf tüm gücünü Karmatîler üzerine yoğunlaştırdı.

Halife Muktedir bu amaçla onu Bağdat'a çağırarak askerlerinin tüm ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle 314 (926-927) yılında Rey, Ahvaz ve Vâsıt gibi halifelüğün doğu bölgelerine gönderdi.

Yusuf'la Karmatîler arasındaki savaş 10 Şevval 315 (8 Aralık 927 Cumartesi) tarihinde Küfe kapısında başladı.

Savaşın başında Yusuf kendinden o derece emindi ki Karmatî ordusunu küçümser bir edayla; "Kim bu köpek herifler. Onlar bir saat sonra elime düşecekler." şeklinde konuşarak bir saat sonra savaştan zaferle çıkacağını umut ediyordu.

Ancak az sayıdaki Karmatî ordusu karşısında yenik düşmüş ve esir edilmişti. Yusuf ve beraberindeki adamları 315 (927-928) yılında Karmatî lideri tarafından öldürüldü. Sâcîlerin Sonu Kendisinden sonra hanedanın başına Ebü'l-Müsâfir Feth bin Muhammed el-Afşin geçmiş olsa da Azerbaycan'daki Sâcoğulları hâkimiyeti 317 (929) yılında sona ermiş oldu. Sâcoğulları askerleri bundan sonra Bağdat'a gelerek Sâcîyye birlikleri adı altında hilafet merkezinde hizmete devam ettiler. Sâcoğullarından günümüze, çeşitli müzelerde sergilenen gümüş ve altın paralar kalmıştır.

İHŞİDİLER (935-969)

Fergana asıllı olan ve Fergana meliklerine has “İhşid” yani “Melikü’l-Mülûk” unvanı alan Muhammed b. Tuğc’un kurduğu bu devlete İhşidiler adı verilmiştir.

Muhammed’in dedesi Cuff, Türk askerleri ile birlikte Mu’tasım döneminde Abbâsîlerin hizmetine girmiş ve kısa sürede yıldızı parlayarak ordu komutanlığı makamına yükselmiştir.

Cuff’un 861’de vefat etmesinden sonra oğlu Tuğc, Tolunoğullarına katılarak Taberiye ve Dımaşk valiliklerine getirilmiştir.

Suğûr bölgesinde faaliyet yürüttüğü anlaşılan Tuğc, 894’te Bizans’a yaptığı bir gazada Trabzon’a kadar ulaşmış ve ele geçirdiği büyük miktarda ganimet ile geri dönmüştür.

Tolunoğullarının son emiri Şeyban’ın hâkimiyetini kabul etmeyerek Abbâsîlere katılan Tuğc, Kınnesrîn valiliğine getirilmiş ve daha sonra da ailesi ile birlikte Bağdat’a gitmiştir.

Bağdat’taki ikameti esnasında vezir Ahmed b. Hasan ile yaşadığı sorunlardan dolayı tutuklanan Tuğc, ardında Muhammed, Ali, Ubeydullah, Hasan ve Hüseyin adına beş çocuk bırakarak 907’de hapiste vefat etmiştir.

Muhammed b. Tuğc (935-946) Çocukluk ve gençlik dönemleri hakkında bilgi bulunmayan Muhammed b. Tuğc, babasının ölümünden sonra Dımaşk’a ve ardından da Mısır’a giderek Fâtımîler ile yapılan savaşlarda ön plana çıkmıştır.

Bu başarılarından dolayı da 914’te Hama valiliğine getirilen Muhammed b. Tuğc, Bilâdü’ş-Şâm’da Muktedir’in annesine ait bir cariyeği yağmacılardan kurtardığı için halifenin hilat ve hediyelerine mazhar olmuştur.

Bundan sonra 931’de Dımaşk valiliğine tayin edilen Muhammed b. Tuğc, topladığı asker ve erzak ile Mısır’a yürümüştür.

Muhammed b. Tuğc’un 935’te Razî tarafından Mısır valiliğine getirilmesi İhşidîler devletinin kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir.

Mısır’a ulaştıktan sonra Fâtımîlerin kışkırttığı isyanları bastırarak, Mısır’a ilerleyen Fâtımî güçlerini de püskürtmüştür.

Bu başarılarından dolayı Razî’den İhşid unvanı alan Muhammed b. Tuğc, siyasi, askerî, idarî ve iktisadî açıdan Mısır’ın mutlak hâkimi olmuştur. Öte yandan Muhammed b. Tuğc, Abbâsîlere isyan eden İbn Râik ile mücadele etmiş ve İbn Râik’in 942’de Hamdânîler tarafından öldürülmesiyle de Bilâdü’ş-Şâm’da büyük bir rakipten de kurtulmuştur.

Mısır’a yerleşen Muhammed b. Tuğc’un mücadelelerinin büyük bir kısmı Bilâdü’ş-Şâm hâkimiyeti üzerinde gerçekleşmiştir.

Bilâdü’ş-Şâm’da tehdit olarak ortaya çıkan İbn Râik’in ölümüyle Muhammed b. Tuğc, Hamdânîlerin saldırıları ile karşı karşıya kalmıştır. Haleb, Kınnesrîn, Antakya, Humus ve Dımaşk gibi İhşidîlere ait şehirler Hamdânîlerin işgaline uğramıştır.

Bu yayılmacı eylemler Muhammed b. Tuğc’un 945’te Kınnesrîn’de Hamdânî Emîri Seyfüddevle’yi mağlup etmesi ile son bulmuştur.

Bu hezimetten sonra Haleb Hamdânîlerin, Dımaşk da İhşidîlerin denetiminde kalmıştır.

Muhammed b. Tuğc’un Bilâdü’ş-Şâm yönünde mücadele ettiği güçlerden biri de Bizans olmuştur.

Bizans ile askerî ve diplomatik ilişkiler geliştirdiği anlaşılan Muhammed b. Tuğc, 938’de Bizans elçilerinin talebi üzerine esir değişimi anlaşması yapmıştır.

Buna rağmen Bizans kuvvetlerinin sınır boyunca saldırılarını devam ettirdikleri ve İhşidî komutanlarının da bunlara karşı taarruzlar ile cevap verdikleri anlaşılmaktadır.

Cesur, heybetli, cömert ve disiplinli olduğu kaydedilen Muhammed b. Tuğc, 25 Temmuz 946’da vefat etmiş ve cenazesi de Kudüs’te defnedilmiştir.

Unûcûr b. Muhammed b. Tuğc (946-960) Muhammed b. Tuğc’un ölümünden sonra devlet erkânı ve ordu komutanlarının da onayıyla yerine 14 yaşındaki oğlu Unûcûr geçmiş ve yaşı küçük olduğundan kendisine Kâfûr el-İhşidî vasî tayin edilmiştir.

946’dan başlayıp 960’a kadar uzanan süreçte Kâfûr ülkenin fiili lideri olmuş ve İhşidî emirleri de kendilerine tahsis edilen yıllık 400 bin dinar ile yetinmek zorunda kalmışlardır.

Bu dönemde önce Fustât’ı işgal eden Galbûn’un sebep olduğu isyan bastırılmış, ardından da daha önce yapılan anlaşmayı ihlal ederek Dımaşk ve Remle’yi ele geçiren Hamdânî Emîri Seyfüddevle ile mücadele edilmiştir.

Unûcûr hayatının sonlarına doğru Kâfûr'a karşı koymak için girişimde bulunmuşsa da başarılı olamamış ve 30 Aralık 960'ta Kâfûr tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.

Cenazesi de Kudüs'e nakledilerek babasının yanına defnedilmiştir.

Ali b. Muhammed (960-966) Unûcûr'dan sonra yerine geçen kardeşi Ali de Kâfûr'un gölgesinde kalmış ve kendisine verilen 400 bin dinar ile yönetimden uzak durmuştur.

5 yıl 2 ay emîrlik yaptığı anlaşılan Ali, 966'da Kâfûr tarafından zehirlenerek öldürülmüş ve Kudüs'e defnedilmiştir.

Kâfûr el-İhşîdî (966-968) 20 yıl gibi uzun bir süre ülkenin fiili lideri olan Kâfûr el-İhşîdî, Ali b.

Muhammed'den sonra Abbâsî halifesi Mutî'den aldığı onay ile Mısır, Bilâdü's-Şâm ve Hicaz bölgesinin hâkimi olarak 966'da İhşîdîlerin yeni emiri olmuştur.

Habeş asıllı, hadım ve kötü bir çehreye sahip siyahî bir köle olduğu kaydedilen Kâfûr, Muhammed b. Tuğc döneminde zekâsı ile öne çıkmış ve kısa sürede önemli bir konuma ulaşmıştır.

Yaklaşık iki yıl ülkeyi yöneten Kâfûr döneminde İhşîdîler dışarıda askerî ve siyasî nüfuzlarını kaybetmiş, kuraklık, kıtlık, yangınlar ve isyanlar ile uğraşmak zorunda kalmışlardır.

İlim adamlarına değer veren ve onları himaye eden Kâfûr'u kaynaklar "dünyanın harikalarından biri" olarak nitelemektedirler.

Ahmed b. Ali (966-968) 11 yaşında İhşîdîlerin son emiri olan Ahmed, amcasının oğlu Hasan b. Ubdeyduh'ın tesirinde kalmıştır.

Hasan'ın ve devlet adamlarının kötü davranışlarından dolayı zaten ekonomik açıdan büyük sıkıntılar yaşayan halk Fâtımîleri Mısır'a davet etmiştir.

Bu davet ile birlikte Fâtımîlerin Cevher es-Sıkıllî komutasında Mısır'a gönderdikleri birlikler, 6 Temmuz 969'da Fustat'a girerek İhşîdîlere son vermiş ve aile bireylerini de esir alarak Mu'iz'e göndermişlerdir.

İHŞİDİLER KÜLTÜR VE MEDENİYETİ

Devlet Teşkilatı Şekli olarak Abbâsîlere tabi oldukları anlaşılan İhşîdîler, hutbe ve sikkelerde Abbâsî halifelerinin isimlerine yer vermekteydiler.

Emîr en yüksek devlet temsilcisi olup, emirin yaşının küçük olması durumunda devlet işlerini yürütmek maksadıyla "vasî" veya "müdebbirüddeve" adında görevliler tayin edilmekteydi.

Emîr'in görüşmelerini Hacib organize ederken, hazinesini Hazinedâr yönetmekte, sağlığını Tabib kontrol etmekteydi.

Emîrin güvenliği Muhafız Alay Komutanı'nın, ahırını da Emîr-i Ahur'un mesuliyetinde idi.

Emîr'den sonra en büyük devlet adamı ise Abbâsîleri örnek alarak görevlendirilen vezir idi.

Bunların yanı sıra asayişten Divânü's-Şurta, yazışmalardan Divânü'l-İnşâ, haberleşmeden Divânü'l-Berîd, davalardan Divânü'l-Kadâ ve son olarak da gelir-giderlerden ise Divânü'l-Harac sorumlu idi.

Bunlara ek olarak şehirlerde çarşı ve pazarları denetleyen İhtisab Teşkilatı da önemli bir fonksiyon icra etmekteydi.

Kadınların verdiği kararlara itiraz edilen bir makam olarak emirin başkanlık ettiği Divânü'l-Mezâlim de haksızlıkların giderilmesine katkı sunan önemli kurumlardan biri olarak İhşîdî devlet teşkilatı içinde varlığını göstermekteydi.

Ordu Teşkilatı İhşîdîler coğrafi konumlarından dolayı kara ve deniz olmak üzere iki orduya sahiptiler. Ordunun sayısının 400 bine ulaştığı ve orduda Türk, Siyahîler, Mağribliler ve Nubyalılar olmak üzere farklı etnik kökenden askerler görev yapmaktaydı.

Kara ordusu dışında Nil Nehri ve Akdeniz'in stratejik konumundan dolayı donanmaya da önem verilmiştir.

Bu amaçla Nil Nehri üzerinde küçük sallar bulundurulmuş, Fustat'ta da donanma inşası için tersane kurulmuştur.

İktisadî Hayat Ekonomik hayatın temelinde ziraat, endüstri ve ticaret bulunmaktaydı.

Topraktan alınan haraç vergisi en önemli gelir kaynaklarından biri idi. Tarımsal üretimi artırmak için Nil Nehri üzerinde kanallar ve bentler inşa edilmişti.

Pamuk, tahıl, şeker kamışı, keten ve baklagiller en önemli tarımsal ürünler idi.

Endüstri açısından dokumacılık, kâğıt üretimi, ağaç ve maden işçiliği öne çıkmaktaydı.

Tinnis, Dimyat, Ferma ve İskenderiye dokuma merkezleri olarak şöhret bulmuştu.

Mısır'ın doğu-batı ticaret güzergâhında bulunması ticari hayatın canlı olmasına da olanak sağlamıştır. Sosyal Hayat Toplumsal hayatın başında İhşîdî aile bireyleri ve yöneticiler gelmekte olup söz konusu sınıfı da Türkler oluşturmaktaydı.

Bunun dışında Kâfûr'un 22 yıllık iktidarı döneminde getirilen siyahî askerler de ikinci tabakayı oluşturmaktaydı.

Hz. Muhammed'in (sav) soyundan gelen Seyyid ve Şerifler için de Nâkibü'l-Eşrâf adıyla bir teşkilat bulunmaktaydı.

İlim-Kültür ve Mimarî İhşîdî emirleri ilim adamlarını ve fakihleri maddî ve manevî açıdan destekleyerek himaye etmişlerdir. Amr ve İbn Tolun Camii fakihlerin ders verdiği mekânlar olup, Fustat'ta Sûku'l-Varrâkîn'de (Kitapçılar Çarşısı) ise ilmi müzakereler yapılmaktaydı.

İbn Zülak ve el-Kindî İhşîdî devrinin önemli tarihçileri olarak temayüz etmişlerdir. Bunların yanı sıra Mısır'a gelerek 958'de vefat eden ünlü tarihçi Mes'ûdî de dönemin önemli simalarından biri idi. Arap edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olan Mütenebbî de İhşîdî Emîri Kâfûr'un himayesine mazhar olup ve onu hicveden ve metheden şiirler yazmıştır. Mimarîi açıdan da görkemli saraylar ve bahçeler inşa eden İhşîdîlerden günümüze pek önemli eser ulaşmamıştır.

İDİL BULGAR HANLIĞI'NIN KURULUŞU

İdil Bulgarları'nın Tarih Sahnesine Çıkışı Bulgarların en eski ataları olan Ogurlar, Batı (Avrupa) Hun Devleti zamanında Beş-Ogur, Altı-Ogur, On-Ogur, Otuz-Ogur, Sar-Ogur (Ak-Ogur) gibi muhtelif boylar şeklinde Karadeniz'in kuzeyinde ve Batı (Avrupa) Hun Devleti'ne bağlı bir şekilde yaşamaktaydılar. Attila'nın ölümünden sonra en küçük oğlu İrnek, Orta Avrupa'da tutunamayacağını düşünerek kendisine bağlı Hun boyları ile birlikte Karadeniz'in kuzeyine gitti.

İrnek'e bağlı boylar ile bu bölgedeki Türk boyları karışarak Bulgar adını aldılar.

Nitekim "bulgamak" fiilinden türeyen "Bulgar" kelimesinin anlamı da "karışmak, karıştırılmak, karışmış olmak" anlamına gelmektedir.

Daha sonra Bulgarlar, Utigurlar ve Kutrigurlar olmak üzere iki gruba ayrıldılar.

Bulgarlar, VI. yüzyılda Göktürkler'in hâkimiyetine girdiler.

630 yılında bu devlet yıkılınca, Bulgarlar başbuğları Kubrat idaresinde Büyük Bulgar Devleti'ni kurdular.

Ancak Büyük Bulgar Devleti 665 yılında yıkılınca, Kubrat'ın oğlu Asparuh kendine bağlı boylarla Tuna Nehri civarına gelip Tuna Bulgar Devleti'ni kurdu.

Bulgarların bir kolu olan Utigurlar (Otuz-Ogur), bugünkü Tataristan'ın başkenti olan Kazan'a çekilip burada İdil Bulgar Hanlığı'nı kurdular.

Burada büyük bir güç olan Hazar Kağanlığı'nın varlığı, İdil Bulgarları'nın tam bağımsız olmasını engelledi.

İdil Bulgarları ancak Hazar Kağanlığı'nın yıkıldığı tarih olan 965 yılından sonra tam bağımsızlıklarına kavuşabildiler.

İDİL BULGAR HANLIĞI'NIN İSLÂMİYET'İ KABULÜ

İdil Bulgarlarının İslâmîyet'e Giriş Süreci ve Abbâsî Halifeliği ile İlişkileri İdil Bulgar Hanlığı'nın kurulmuş olduğu coğrafyanın ticarete oldukça elverişli olması; Türkistan, Hârezm, Orta Asya, İran gibi Müslüman ülkelerle sıkı münasebetler geliştirmesine vesile oldu.

Bu Müslüman coğrafyalardan İdil Bulgar topraklarına gelen tüccarlar, İslâmîyet'in İdil Bulgarları arasında yayılmasına zemin hazırladı.

İdil Bulgar Hanı Şilkey oğlu Yeltever (İlteber) Almış, hem vergi ödediği Hazar Kağanlığı'na karşı bir müttefik arama arzusu hem de ülkesindeki Müslüman tebaaya İslâm'ın kurallarını öğretecek din adamlarının gönderilmesini temin etmek amacıyla 920 yılında Abdullah bin Baştu el-Hazerî adlı elçisini Abbaâsî Halifesi el-Muktedir Billâh'a gönderdi.

Bu istek üzerine Halife, İdil Bulgar Hanlığı'na 922 yılında bir heyet gönderdi.

Heyette ünlü seyyah İbn Fadlân da bulunmaktaydı.

İbn Fadlân'a göre Almış Han, bu tarihten itibaren Cafer b. Abdullah adını aldı, Abbâsî halifesinin adı hutbe ve sikkelerde geçmeye başladı.

Ancak bazı araştırmacılar, nüvizmatik verilere dayanarak İdil Bulgarları'nın İslâmîyet'i kabulünün daha erken bir tarihte gerçekleşmiş olduğunu belirtmektedirler.

Abbâsî Halifeliği ile İdil Bulgarları arasındaki ilişkiler Almış Han'dan sonra da devam etti.

İdil Bulgar topraklarındaki Müslümanlar, hac vazifesini ifa etmek için Mekke'ye giderken Bağdat'a da uğradılar.

Gerdizî, İbnü'l-Esîr, Şemseddin el-Dîmâşkî gibi tarihçiler, hacı adayları olan Bulgarların Mekke'ye giderken Bağdat'a uğradıklarını kaydetmişlerdir.

Nihayetinde İdil Bulgar Hanlığı'nın İslâmîyet'i kabul etmesi, İslâm'ın kendisine en kuzeyde yayılmasına zemin hazırladı.

Bazı araştırmacılara göre ilk Müslüman Türk devleti olan İdil Bulgarları, bu kabul ile İslâm'ın Karadeniz'in kuzeyindeki temsilcisi oldu.

İDİL BULGARLARI VE RUSLAR

İdil Bulgarları Hazar Kağanlığı'nın yıkılmasıyla tam bağımsızlığa kavuşsa da, bu kez Rus knezlikleri ile karşı karşıya geldiler.

Verimli Orta İdil ve Ural sahasında hâkimiyeti ele geçirme çabası çabası iki taraf arasındaki ilişkileri etkiledi.

Ayrıca Rusların Hristiyanlığı kabulü, bu mücadelelere dinî bir boyut kazandırdı.

Kiev kKnezi Vladimir, 985 yılında Bulgarlar üzerine bir sefer yaptıysa da taraflar arasında kısa bir

süre sonra bir barış antlaşması yapıldı.

O zaman Bulgarların başında Almış Han'ın torunlarından olan II. Mümin bulunuyordu.

Bu barış antlaşması, İtil Bulgarları'nın Ruslar tarafından tanındığının bir göstergesiydi.

986 yılında İdil Bulgarlarından Kiev Knezi Vladimir'e bir elçilik heyeti gitti.

Heyetin amacı Vladimir'i İslâmiyet'e davet etmektir.

Ancak bu teklif, Vladimir tarafından reddedildi.

Ruslar 988 yılında Hristiyanlığı kabul ettiler.

Kiev Knezi Vladimir, Hristiyanlığı kabule etmeleri için 990 yılında filozof Mark Makedonyanin'i Bulgarlara gönderdi.

Ancak İdil Bulgarları bu teklifi reddettiler.

1006 yılında, Kiev Knezliği ile İdil Bulgar Hanlığı arasında rahatça ticaret yapabilmek için bir anlaşma yapıldı.

1024 yılında Suzdal'da baş gösteren bir kıtlık münasebetiyle, İdil Bulgarları Ruslara yardım ettiler.

1088 yılında İdil Bulgarları, pek çok taciri Ruslar tarafından katledilince, Murom şehrini ele geçirdiler.

Ancak bu şehir 1095 yılında Ruslar tarafından geri alındı.

İki taraf arasındaki ilişkiler XII. ve XIII. yüzyılda belli aralıklarla devam etti.

Ancak bu sırada dünyanın büyük bir bölümünü kasıp kavuran Moğol tehlikesi, 1230 yılında iki tarafı bir barış anlaşması yapmaya mecbur bıraktı.

İDİL BULGARLARI VE MOĞOLLAR

XIII. yüzyılın ilk yarısında başlayan ve dünyanın büyük bir bölümünü etkisi altına alan Moğol istilası, İdil Bulgarlarını da etkiledi.

Cengiz Han'ın iki generali olan Cebe ve Subutay, 1223 yılında Kalka Irmağı kıyısında birleşik Kıpçak-Rus ordusunu dağıttı ve İdil Bulgarları'nın topraklarına girdi.

Ancak Moğol ordusu İdil Bulgarları tarafından bozuldu ve askerlerinin çoğunu kaybetti.

1236 yılında tekrar İdil Bulgar sınırında görünen Moğollar, İdil Bulgar topraklarını ele geçirdiler.

Bundan sonra İdil Bulgar topraklarını da içine alan sahada, Moğolların bir şube devleti olan Altın Orda Devleti kuruldu.

İdil Bulgarları artık Altın Orda'nın bir parçası oldu.

Altın Orda'nın dağılma sürecinden sonra ise İdil Bulgar halkı, Kazan Hanlığı'nın ana çekirdeğini oluşturdu.

ALTIN ORDA VE KAZAN HANLIĞI İDARESİNDE İDİL BULGARLARI

Altın Orda Devleti kurulduktan sonra İdil Bulgarları, bu devletin bir parçası haline geldiler.

Zaman zaman bu devlete karşı isyan hareketlerine giriştiler de bu girişimler Altın Orda hanları tarafından başarıyla bastırıldı.

Örneğin 1246 ve 1277 yıllarında gerçekleşen isyan hareketleri sırasıyla Batu Han ve Mengü Han tarafından bastırıldı.

İdil Bulgarları, ilerleyen yıllarda Altın Orda'nın içinde bulunduğu siyasî boşluktan faydalanmaya çalıştılar.

Ancak 1361 yılında Pulat Timur, İdil Bulgar topraklarında asayiş sağladı.

1391 yılında Altın Orda Hanı Toktamış ile Timur arasında yapılan savaşta İdil Bulgarlarının bir kısmı Kazan şehri civarına çekildi.

Bundan sonra önemini kaybetmeye başlayan Bulgar şehrinin yerini Kazan şehri almaya başladı.

Altın Orda'da yaşanan taht mücadeleleri sonucunda Uluğ Muhammed Han, Altın Orda tahtından indirildi.

Maiyetindekilerle birlikte Kazan'a çekilen Uluğ Muhammed Han, 1437 yılında burada Kazan Hanlığı'nı kurdu.

Önceden buraya yerleşen İdil Bulgarları buradaki Kıpçak ve Moğollarla karışıp "Tatar" olarak adlandırılan yeni kültürel kimliğin parçası oldular.

Bu tarihten sonra İdil Bulgarları tarih sahnesinden çekildiler.

İDİL BULGARLARI'NDA TEŞKİLÂT VE SOSYO-EKONOMİK-KÜLTÜREL HAYAT

Hükümdar Başlangıçta "ilteber" unvanını taşıyan İdil Bulgar hükümdarları, İslâmiyet'in kabulü ile "emir" unvanını kullandılar.

Ancak şehir yöneticileri de "emîr" unvanını kullandıklarından, hükümdarlara "ulu emir" denilmeye başlanmıştır.

İdil Bulgar hükümdarları, hâkimiyeti altında bulunan tüm halkların askerî komutanı idiler.

İslâmiyet'in kabulünden sonra yetki alanları genişledi ve hükümdarlar dinî işlerden de sorumlu olmaya başladılar.

Ancak hükümdarların yetkileri sınırsız değildi ve beylerin içinde bulunduğu bir meclis, bu yetkileri sınırlandırabiliyordu.

Askerî ve İdarî İşler İdil Bulgar beylerinin idaresinde askerî birlikler bulunmaktaydı. Herhangi bir savaş ya da tehlike durumunda beylere bağlı bulunan kabileler birleşip orduyu oluşturmaktaydılar.

Ayrıca çevre halklardan ve paralı askerlerden müteşekkil askerî birlikler de bulunmaktaydı. Zamanla İdil Bulgar toprakları iktâ olarak dağıtıldı. İhtiyaç halinde iktâ sahipleri, maiyetindeki birlikleri ile orduya dâhil oluyorlardı. Emîr ve beylerin askerî görevleri dışında idarî adli görevleri de bulunmaktaydı. Tarım ve Hayvancılık İdil Bulgar Hanlığı'nın yükseldiği coğrafyanın elverişliliği, su kaynaklarının bol ve coğrafyanın düz oluşu tarım ve hayvancılığın gelişmesine katkı sağlamıştır. Ortaçağ Orta çağ coğrafyacı ve seyyahlarının verdiği bilgilere göre İdil Bulgarları, buğday, arpa, darı, mercimek gibi pek çok hububat ürünlerini yetiştirmektedirler. Arkeolojik kazılardan elde edilen saban demirleri, pulluk parçaları, oraklar, değirmen taşları da İdil Bulgar ülkesinde geniş çapta tarım yapıldığını göstermektedir. Hayvancılık da İdil Bulgarlarının ekonomisinin önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. İnek, öküz keçi, koyun gibi hayvanlar nüfusun et ve süt ürünleri ihtiyacının karşılanmasında önemli bir rol oynuyordu. Atlardan hem temel gıdada, hem yük taşımacılığında, hem de askerî amaçlarda istifade edilmiştir. Bunların dışında balıkçılık, arıcılık gibi hayvancılığın başka kolları da mevcuttu. Ekonomi ve Ticaret İdil Bulgar Hanlığı'nın önemli ticaret yolları üzerinde bulunması, bölgeyi büyük bir ticaret merkezine dönüştürdü. Nehirlerin ve ormanların çokluğu, arazilerin düz olması ve jeopolitik konum ekonomi ve ticaret üzerinde doğrudan bir etkiye sahipti. Türkistan, İran, Hârezm, Çin, Kafkasya ile geniş bir ticaret ağı bulunmaktaydı. Ayrıca İskandinavya-İran ticaret yolu, ülke ekonomisine önemli bir gelir sağlamaktaydı. Ok, kılıç, zırh, kereste, arpa, buğday, bal, mum, koyun, sığır, kürk ve deri ihraç edilirken; kumaş, seramik, samur, sincap, balık tutkalı, kehribar, cam gibi ürünler ithal edilen malların başında gelmekteydi. Ayrıca köle ticareti de ülke ekonomisinde mühim bir yere sahipti. İdil Bulgarlarında Şehircilik İdil Bulgar Hanlığı'nın coğrafi konumu, ticaretin gelişmesinde en büyük rolü oynamıştır. Ticaretin gelişmesine bağlı olarak da şehirler gelişmiş ve yeni şehirler ortaya çıkmıştır. 1235 yılında İdil Bulgar ülkesini gezen Macar keşiş Julian İdil Bulgar şehirlerinin oldukça gelişmiş olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular neredeyse tüm şehirlerde cami, saray, hamam, demir eritme ocağı gibi yapıların varlığını ortaya koymuştur. İdil Bulgarları, Bulgar, Biler, Oşely, Suvar, Cuketau, Kazan, Mardan, Kremençuk, Kaşan gibi şehirleri inşa etmişlerdir. Kültürel Hayat Müslüman ülkelerle geliştirilen münasebetler, İdil Bulgar topraklarındaki kültürel hayatın gelişmesini doğrudan etkiledi. İslâm'ın kabulü ile birlikte İdil Bulgar topraklarında matematik, astronomi, kimya, tıp, tarih, coğrafya gibi pozitif bilimler de gelişti. “Çarme-i bulhar” adlı merhem, İslâm ülkelerinde bilinmekteydi. İdil Bulgarları'nın içinden Taceddin el-Hasan bin Yunus el-Bulgarî, Burhaneddin İbrahim bin Yusuf el-Bulgarî, Hoca Ahmed Bulgarî gibi âlimler çıkmış, Hoca Ahmed Bulgarî Gazneli Sultan Mahmud'un hocalık ve şeyhliğini yapmıştır. Ayrıca, “Târih-i Bulgar” eserini yazan Yakub bin Numan, “Zühretü'r-Riyaz ve Nüzhetü'l-Kulûbu'l-Miraz” adlı eseri kaleme alan şair Süleyman bin Davud es-Saksımî-Suvarî, “Kıssa-i Yusuf” veya “Yusuf ile Züleyha” adlı eseri ile Türk-İslâm medeniyetinde silinmez izler bırakan meşhur Bulgar şairi Kul Ali, İdil Bulgarları'nın yetiştirdiği önemli âlimlerden bazılarıdır.

KARAHANLILAR'IN ADI VE MENŞEİ

Karahanlılar olarak bilinen devlete birçok isimlendirme yapılmıştır.

Bunlar içerisinde en yaygın Karahanlılar ismi olmuştur.

İslâm kaynaklarında Karahanlı sülalesinin atası olarak geçen Afrasyab'ın Türkçe adı "Alp er Tunga"dır.

Afrasyab, Göktürk hanedanı Aşina ile aynı kökten olduğu için Afrasyablılar, Göktürkler'in devamı niteliindedir.

Uygurlar'ın 840 yılında yıkılmasından sonra Karahanlılar'ın kuruluş devri süreci, yeteri kadar aydınlatılamamış bir konudur.

Devleti kuran Türk boyları Karluklar, Yağmalar, Çiğiller, Tuhsiler, Ezgişler ve Bulaklar'dır.

Karahanlılar, Altay sistemine uygun olarak Doğu ve Batı olmak üzere ikili idare sistemi ile yönetildi.

Doğu'da bulunan hakan, bütün Karahanlılar'ın hakanıydı.

KARAHANLILAR'IN İLK DÖNEMLERİ

Karahanlılar'ın ilk hakanı Bilge Kül Kadır Han'dır.

Onun zamanında Sâ mânîler'le mücadele edildi.

IX. yüzyılın ilk çeyreğinde Mâverâünnehir, Sâ mânîler'in idaresi altına girmeye başladı.

820 yılında Abbâsiler'in Horasan valisi olan Nuh b. Esed, Seyhun boylarında faaliyetlerde bulundu ve Bilge Kül Kadır Han ile onun diplomatik ilişkileri 841 yılına dek sürdü.

Bilge Kül Kadır Han'ın saltanatının ne zaman sona erdiği ve yerine geçen oğlu Bazir Arslan Han'ın dönemi bilinmemektedir.

Bazir Arslan Han'ın 915 yılına kadar saltanatta kaldığı tahmin edilmektedir.

Devletin batı kısmına hâkim olan kardeşi Oğulcak Kadır Han da Sâ mânîler'le mücadele etmiştir.

Sâ mânîler'in iç işlerine müdahil olmuş ve onlarla ticarî faaliyetlerini de devam ettirmiştir.

KARAHANLILAR'IN SİYASÎ TARİHİ

X. yüzyılın başlarında İslâmiyet, Karahanlı topraklarında yayılmaya başladı.

Karahanlı ülkesinde tüccar görünümlü sûfî vâizlerin faaliyetleri de İslâm'ın yayılmasında önemli rol oynadı.

Satuk Tegin, Karahanlılar'a sığınan Ebu Nasr b. Mansur adlı Sâ mânî emiri ile veya sûfî vâizlerle karşılaşarak İslâm dinini öğrendi ve Müslüman oldu.

Ardından Kaşgar'ı alarak ülkenin batısına hükmedip İslâmiyet'i de hâkim olduğu coğrafyada resmen ilan etti.

Müslüman olmayan Türkler'le savaştığı gibi bir ara o, Balasagun'u kuşatsa da alamadı.

Onun en geç 921 yılında "Buğra Han" unvanını aldığı ve 955 yılında öldüğü kabul edilmektedir.

Yerine geçen oğlu Baytaş Arslan Han zamanında Balasagun alınıp ülke birliği sağlandı.

Kardeşi İlig Tonga da Kaşgar'da olup Sâ mânîler'le ilişkileri yürütüyordu.

Baytaş Arslan Han döneminde tüm Karahanlı ülkesinde İslâmiyet resmî din olarak kabul edildi.

İlig Tonga Süleyman, bu dönemlerde Mâverâünnehir'e birkaç defa yürüse de Sâ mânîler'in hizmetinde bulunan Gazneli Alp Tegin tarafından durduruldu.

Baytaş'ın yerine geçen Arslan Han Ali'nin tahta çıkış yılı ve dönemi hakkında bilgi yoktur.

Onun İslâm'ı yaymak için yaptığı savaşlardan birinde yanarak şehit olduğu belirtilmektedir.

Onun zamanında hakanlığın batı kısmını bir dönem İlig Tonga Süleyman ve en geç 991 yılından sonra Buğra Han Harun yürüttü.

Buğra Han Harun, Sâ mânîler'le mücadele etti ve 991-992 yıllarında sırasıyla Fergana, İsficâb, Semerkand ve Sâ mânîler'in merkezi Buhara'yı aldı.

Ancak Kaşgar'a dönerken 992'de vefat etti.

Bunun üzerine Arslan Han Ali, hakanlığın batı kısmına kendi oğlu Nasr b. Ali'yi tayin etti.

İlig Nasr Han, 994-997 yılları arasında Mâverâünnehir'in birçok şehrini ele geçirdi.

Öte yandan 998 yılında Arslan Han Ali'nin ölümü üzerine yerine Balasagun'da Togan Han Ahmed b. Ali geçti.

Onun faaliyetleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

Batıda bulunan İlig Nasr Han, 996 yılında Sâ mânî topraklarına girince yapılan bir antlaşma ile Katvan Çölü'ne kadar olan Sır Derya sahasının Karahanlılar'a bırakılmasını sağladı.

999 yılında ise Buhara'yı alarak Sâmânîler'e son verdi.

İlig Nasr Han bundan sonra Horasan'ı ele geçirmek için iki orduyu bölgeye gönderdi.

Ancak bu ordular Gazneli Mahmud tarafından mağlup edildiler.

İlig Nasr Han, bu defa Hoten hâkimi olan Kadir Han Yusuf'un yardımıyla 1008 yılında harekete geçse de yapılan savaşta yine Gazneli Mahmud galip geldi.

Öte yandan İlig Nasr'ın güçlenmesini istemeyen kardeşi Togan Han Ahmed, Gazneliler'le anlaştı.

Bunu duyan İlig Nasr'ın da harekete geçmesi üzerine Gazneli Mahmud'un arabuluculuğu ile anlaşma sağlandı. İlig Nasr Han 1012 yılında vefat edince Mâverâünnehir'de yerine kardeşi Mansur geçti.

Mansur, Togan Han Ahmed'in hastalığından istifadeyle hâkimiyetini Talas, Şaş, Fergana, Özkend ve Buhara gibi yerlere de tanıttı.

Bunun üzerine Togan Han Ahmed onun üzerine gitse de bir netice alamadı.

Togan Han Ahmed, hastalığını ve siyasi çekişmeleri fırsat bilip Balasagun'a yaklaşan Moğol göçebe boylarını bertaraf etmiş ve geri dönüşü esnasında, 1017-1018 yılında ölmüştür.

Onun 1014-1015 yılından itibaren Hoten, Yarkend ve Kaşgar gibi yerleri Hoten meliki Kadir Han Yusuf'a bırakmış olduğu ve sadece Balasagun bölgesinin idaresini üstlendiği tahmin edilmektedir.

Togan Han Ahmed'ten sonra idareyi ele geçiren Mansur'a karşı Kadir Han Yusuf, Gazneli Mahmud ile ittifak kursa da gerekli yardımı göremedi.

Bunun üzerine o, Mansur'la birleşerek Belh'e girdiler ancak 1019-1020 yılında yapılan savaşta mağlup oldular.

Diğer taraftan Mansur'un hapsinden kurtulan Ali Tegin, Selçuklu Tükmenleri'nin yardımıyla 1020-1021 yılında Buhara'yı aldı.

Mansur ise 1024 yılından itibaren kendini dine adayıp yerini Kadir Han Yusuf'a bıraktı.

Bu durumu Kadir Han Yusuf'un kardeşleri Ahmed ve Ali Tegin kabullenmeyince o, 1025 yılında Gazneli Mahmud ile Semerkand görüşmelerini gerçekleştirdi.

Bu görüşmeden hareketle Ali Tegin çaresizce çöle çekilirken onun müttefiki olan Oğuzlar da Horasan'a sürüldüler.

Yine Gazneliler'in 1027 yılında yardımıyla Kadir Han Yusuf, Balasagun'da bulunan kardeşi Togan Han Muhammed'i tahttan indirdi.

Tüm bunlara rağmen Gazneli Mahmud'un bölgeden ayrılmasıyla Ali Tegin yeniden Buhara ve Semerkand'ı ele geçirdi.

Ardından oğullarıyla birlikte Özkend ve Balasagun'a hâkim oldu.

1032 yılında Kadir Han Yusuf'un ölümüyle Kaşgar ve Balasagun'da oğlu Arslan Han Süleyman, Talas ve İsficâb'da ise diğer oğlu Buğra Han Muhammed başa geçtiler.

O dönem Gazne tahtında bulunan Mesud'un Mveraünnehir'de Ali Tegin'e karşı Kadir Han Yusuf'un oğlu Buğra Han Muhammed'i desteklemesi, Ali Tegin ile Mesud'un arasını açtı.

Ancak Ali Tegin 1034 yılında öldü ve yerine oğlu Yusuf geçti.

Yusuf, Harezşah Harun'un 1035 yılında vefat etmesi ve Selçuklular'ın da onu terk etmeleri ile desteksiz kaldı.

İlig Nasr Han'ın oğulları da bölgede güçlenmişlerdi.

Bu yüzden Yusuf, kardeşiyle birlikte Kadir Han Yusuf'un oğlu Arslan Han Süleyman ile barış için Gazneli Mesud'un arabulucu olmasını istediler ancak başarılı olamadılar.

Öyle ki, İlig Nasr Han'ın oğulları onların elinde bulunan toprakları ele geçirip devletin batı kısmına hâkim oldular.

Büyük hakan unvanıyla Muhammed, kardeşi İbrahim'le birlikte 1042 yılında Kadir Han Yusuf'un oğullarından ayrıldılar ve devlet Doğu ve Batı Karahanlılar olarak ikiye bölündü.

BATI KARAHANLI DEVLETİ

Devlet ikiye bölündüğünde Batı Karahanlılar'ın başında bulunan Muhammed b. Nasr, 1052 yılında ölünce yerine kardeşi Böri Tegin İbrahim geçti.

O, devlet merkezi olarak Semerkand'ı seçti ve şehirde birçok imar faaliyetinde bulundu.

Doğu Karahanlılar'ın elinden bazı şehirleri aldı.

Böri Tegin İbrahim, Selçuklu sultanı Alparslan'ın Karahanlı seferlerine karşın halifeye şikâyetle bulunsa da sonuç alamadı.

İbrahim'in felç olması üzerine yerine oğlu Şemsü'l-Mülk II.Nasr geçti.

O, Tirmiz'i aldıktan sonra Sultan Alparslan'ın oğlu Ayaz'ın idaresindeki Belh'i yağmaladı.

Selçuklu tahtına çıkan Sultan Melikşah devrinde bir barış antlaşması yapıldı ve akrabalık tesis edildi.

II. Nasr'dan sonra tahta çıkan kardeşi Ebû Şucâ Hızır (1079-1080) hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Yerine geçen oğlu Ahmed devrinde Sultan Melikşah, Semerkand ve Buhara'yı ele geçirerek Ahmed'i İsfahan'da hapsedti.

Bölgede Selçuklu aleyhine isyan çıkması üzerine Sultan Melikşah yeniden Semerkand'a girdi ve Ahmed Han'ı ülkesinde bıraktı.

Böylece Batı Karahanlılar Selçuklular'a bağlandı.

Ahmed Han'ın 1095 yılında idam edilmesinden sonra tahta çıkan amcazâdesi I. Mesud b. Muhammed

hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Berkyaruk zamanında sultan, Batı Karahanlı tahtına peş peşe üç hakan tayin etti.

İlk tahta çıkarılan Mesud'un amcazdesi Buğra Han Süleyman 1097 yılında öldü.

Ardından Ebu'l-Kasım I. Mahmud tahta çıksa da 1099 yılında Harun Tegin tarafından öldürüldü ve tahta bu defa Harun Tegin geçti.

O, Selçuklu taht mücadelelerini fırsat bilerek Maâverâünnehir'i istila edip Horasan'ı ele geçirmek istese de Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer tarafından 1102 yılında idam edildi.

Ardından Sultan Sencer, Batı Karahanlı tahtına yeğeni ve damadı Arslan Han II. Muhammed'i geçirdi.

Onun zamanında Karahanlı hanedan üyelerinin çıkardıkları isyanlar Sultan Sencer'in destekleriyle bastırıldı.

II. Muhammed hakanlığının son dönemlerinde felç geçirince oğlu III. Nasr'ı vekil tayin etse de Nasr Han suikast sonucu öldürüldü.

Arslan Han Muhammed bu defa diğer oğlu II. Ahmed'i Semerkand'a çağırdı.

Arslan Han Muhammed'in Sultan Sencer ile aralarının açılmasıyla 1130 yılında Selçuklular Semerkand'ı ele geçirdi ve Arslan Han esir edildi.

Tutsak hakan 1132 yılında Merv'de öldü.

Bundan sonra Sultan Sencer, Batı Karahanlılar'ın başına Hasan b. Ali'yi getirdi.

Onun ölümünden sonra ise sırasıyla Arslan Han Muhammed'in kardeşi Buğra Han İbrahim ve Arslan Han Muhammed'in oğlu II. Mahmud (1132-1141) tahta geçti.

II. Mahmud ile Karluklar'ın arası açılınca o, Sencer'den, Karluklar da Karahıtaylar'dan yardım aldı. 9 Eylül 1141 tarihinde yapılan Katvan Savaşı'nda Sencer-Mahmud ittifakı yenilgiye uğradı ve Mâverâünnehir, Karahıtaylar tarafından istila edildi.

Karahıtaylar tarafından tahta çıkarılan III. Mahmud, Karluklar ile 1156 yılında yapılan Kallabaz Savaşı'nda öldürüldü.

Öte yandan Sencer'in ölümünden sonra Oğuzlar'ın başına önce 1159 yılında II. Mahmud'un oğlu, ardından kendisi geçse de Selçuklu kumandanlarından Müeyyed Ayaba, 1163 yılında oğluyla birlikte II. Mahmud'u ele geçirdi.

Bir yıl sonra baba-oğul hapishanede öldüler.

Bundan sonra Ali Tegin ailesinden olan Ali Han başa geçti. O, Karluk yabgusunu öldürüp onları Mâverâünnehir'den çıkardı.

Onun ölümünden sonra 1160 yılında başa geçen II. Mesud ülke içindeki problemlerle uğraştı. Onun 1178 yılında ölümüyle başa geçen Arslan Han IV. İbrahim ise 1204 yılına kadar idarenin başında bulundu.

1204 yılında vefat edince Batı Karahanlılar'ın son hükümdarı olan I. Osman tahta çıktı.

I. Osman, Harezmsahlar'la iyi ilişkiler kurup onlarla birlikte 1207 yılında Karahıtaylar'ın elindeki Buhara'yı aldı.

Harezmsahlar'a tâbi olan Osman, bir müddet sonra Harezmsahlar'ı yenilgiye uğratan Karahıtaylar'a meyl etti.

Bir süre sonra yeniden Harezmsahlar'la anlaştı ve Harezmsah'ın kızıyla evlenip 1 yıl Harezm'de kaldı.

Semerkand'a dönünce de tabiiyeti reddederek Semerkand'ta çıkan isyanda Harezmîliler'i kılıçtan geçirdi.

Harezmsah Muhammed ise harekete geçerek Semerkand'ı ele geçirdi ve kızının teşvikiyle Osman'ı öldürttü.

Böylece 1212 yılında Semerkand, Harezmsahlar'ın başkenti olurken Karahanlılar da tarihe karıştı.

DOĞU KARAHANLI DEVLETİ

Kadır Han Yusuf'un ölümünden sonra Karahanlılar'ın doğu kısmına çocukları hâkim oldular.

Doğu Karahanlılar'ın ilk büyük hakanı Kadır Han Yusuf'un oğlu Arslan Han Süleyman'dır.

1032-1056 tarihleri arasında tahtta kalan Süleyman zamanında Müslüman olmayan Türkler'le mücadele edildi ve çok sayıda göçebe Türk, Müslüman oldu.

O, hâkimiyet sahasını kardeşleri Muhammed ve Mahmud'la paylaştı.

Ancak aralarında anlaşmazlık vuku bulunca Arslan Han Süleyman 1056 yılında Muhammed'in topraklarına saldırdı ve esir düştü.

Muhammed kendisini büyük hakan ilan ettikten 15 ay sonra yerini oğlu Hüseyin'e bıraktı.

Fakat Muhammed'in karısı 1057 yılında Hüseyin'i öldürterek öz oğlu İbrahim'i tahta çıkardı.

İbrahim zamanında Batı Karahanlılar, Fergana ve diğer bazı yerleri ele geçirdiler.

İbrahim ise 1059 yılında Barsgan şehri hâkimiyle yaptığı savaşta öldürüldü.

Onun ölümünden sonra Kadır Han Yusuf'un oğlu Tuğrul Karahan Mahmud tahta çıktı.

Batı Karahanlılar'la 1068 yılında yapılan bir antlaşmayla Seyhun sınır olmak üzere Fergana, Doğu Karahanlılar'a bırakıldı.

1075 yılında Mahmud'un yerine oğlu Tuğrul Tegin Ömer geçse de 2 ay sonra Kaşgar hâkimi Tamgaç Buğra Han tahtı ele geçirdi.

Tamgaç Buğra Han, Sultan Melikşah'ın 1089 yılında Mâverâünnehir'i ele geçirmesi üzerine Selçuklular'a tabi oldu.

Bu sıralarda Tamgaç'ın kardeşi Atbaşı hâkimi Yakub Tegin, Semerkand tahtına geçti.

Melikşah'ın isteği üzerine Tamgaç, kardeşini yakalayıp Melikşah'a teslim etmek üzere yola çıktığı bir zamanda Karahanlı ailesinden Tuğrul b. Yınal tarafından esir edildi.

Melikşah, Tuğrul ile mücadele işini Yakub Tegin'le anlaşıp ona bıraktı.

Esareten kurtulan Tamgaç ise yeniden tahta çıktı ve 1102 yılına kadar hüküm sürdü.

Yerine geçen oğlu Ahmed, 1128 yılında Karahıtaylar'ı mağlup etti.

1141 yılında öldüğü anlaşılan Ahmed'in yerine muhtemelen oğlu II. İbrahim geçti.

Onun zamanında Karahıtaylar, Balasagun'u ele geçirip başkent yaptılar.

Karahıtaylar'a tabi olan II. İbrahim, merkezini Kaşgar'a çekti.

1158 yılında Karahıtay hükümdarı, isyan eden Karluk Türkmenleri'nin üzerine II. İbrahim'i gönderdi.

Onun bu sefer esnasında şehit düştüğü ileri sürülmektedir.

Halefleri olan oğlu II. Muhammed ve torunu Ebu'l-Muzaffer Yusuf hakkında pek bilgi bulunmamaktadır.

Karahıtaylar'ın esiri olan Doğu Karahanlı hanedanının son temsilcisi Ebu'l-Feth III. Muhammed, 1211'de Kaşgar'a dönerken öldürülünce Doğu Karahanlılar tarih sahnesinden silindi.

FERGANA HANLIĞI

Mâverâünnehir'in Karahıtaylar tarafından istilasından sonra Özkend merkezli Fergana Hanlığı kuruldu.

İlk hakanı olan Hüseyin Han'ın 1156 yılında ölümünden sonra muhtemelen onun yerine Tuğrul Han Mahmud geçti.

Tuğrul Han Mahmud hakkında bilgi olmayıp 1164 yılında ölmüş olmalıdır.

Onun yerine Batı Karahanlı ailesinden olan İbrahim Han geçse de onun Batı Karahanlı hanı olmasıyla yerine oğlu Nasr Han geçti.

Nasr Han 1168-1173 yılları arasında tahtta kaldı.

Nasr Han'dan sonra ise oğlu Muhammed Han tahta çıktı.

1209-1212 tarihleri arasında tahtta bulunan hakanın ise kimliği hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Moğol istilası sırasında Yedisu bölgesindeki Karluk Devleti'nin hükümdarlarının Karahanlı hanedanından oldukları tahmin edilmektedir.

HÂKİMİYET ANLAYIŞI VE HAKAN

Eski Türkler'in hâkimiyet anlayışını benimseyen Karahanlılar'da "kut inancı" hâkimdi.

İdarenin başında bulunan hakanın ikamet ettiği başkente "ordu" denirdi. Hükümdarlar, hakan ve han unvanlarının yanına kara, arslan, toğan, tamgaç, kılıç, kadir ve bilge gibi sıfatları da getirebiliyorlardı. Hükümdarlık alametleri saray, otağ, taç, bayrak, çetr, tuğ, nevbet ve hil'at idi.

Halkın refahını sağlamak, kanunları hâkim kılmak, fetihler yapmak ve yolların güvenliğini sağlamak hakanın görevleriydi.

Halk ise emirlere riayet etmek, vergi vermek ve düşmana karşı devletin yanında olmakla mükellefti.

Ülkenin doğu kısmında hakan, batı kısmında ise hakana bağlı hanedan üyelerinden biri idarenin başında yer alırdı.

Hakana bağlı hanedan üyelerinin kendilerine ait teşkilatı ve ordusu vardı.

Bu zümre, hutbelerde ve sikkelerde hakanın adını zikretmek, gerektiğinde hakanın ordusuna katılmak ve vergi vermek zorundalardı.

"Katun" unvanlı hakanın eşi, sarayda hakandan sonra en yetkin kişiydi.

SARAY TEŞKİLATI

"Karşı" denilen saray, devletin yönetildiği ve hakanın ailesiyle yaşadığı yerdi.

Ulu Hâcib: Saray teşkilatının başıydı. Emrinde hâciler bulunurdu. Görevleri hakan-hükümet ve hakan-halk temasını sağlamak, Mezalim günlerinde kişileri huzura çıkarmak, merasim ve toplu kabullerde teşrifatı sağlamak ve elçilerle ilgilenmekti.

Kapucubaşı: Ulu hâcibden sonra gelirdi. Kapucubaşı'nın görevleri saraya adam devşirmek, saraydaki görevlilerin tayin ve terfilerine bakmak, saray işlerini yürütmek ve hakanı korumaktı.

Emîr-i Candâr: Hakan ve diğer saray görevlilerini koruyan ve kapucubaşının emrinde olan candârların emirine emîr-i candâr denirdi.

Silahdâr: Kapucubaşı'nın emrinde olup silahhaneden sorumluydu. Silah yapımı ve hakana ait silahların muhafazasına bakardı.

Alemdâr: Kapucubaşı'nın emrinde hakanın sancak ve bayraklarını taşır ve muhafaza ederdi.

Aşbaşçı (Aşçıbaşı, Hansalar): Kapucubaşı'nın emrinde olup sofraya nezaret ederdi. Sofranın sunumu, temizliği ve kontrolüne nezaret ederdi.

İdişçibaşı (İçkicibaşı): Hakan sofrasının meşrubatını hazırlar ve sunardı.

İlbaşı (Emir-i Ahur, Seyisbaşı): Kapucubaşı'nın emrinde saray ahırından sorumluydu.

Camedâr: Kapucubaşı'nın emrinde saray terzihanesine bakar ve hakan elbiselerinin dikimini ve muhafazasını sağlardı.

MERKEZ VE TAŞRA TEŞKİLATI

Merkez teşkilatının başında bulunan "yuğruş" (vezir) hakan adına devlet işlerini yürütürdü.

Görevleri ülke düzenini sağlamak, halkın huzur ve güvenliğini sağlamak, hazineyi güçlü tutup sınırları genişletmekti.

Yuğruş'tan sonra "boy beyleri" gelirdi.

Hakan veya onun adına vezirin başkanlığındaki "Dîvân-ı Âlî" denilen büyük divanda devlet işleri görüşülürdü.

"Dîvân-ı Tuğrâ ve İnşâ"da devletin iç ve dış yazışmaları hazırlanırdı.

Hazine ve maliyeden sorumlu hazinedara "ağıcı", gelir-gider uzmanına "ımgâ" denirdi.

Mezalim mahkemeleri, kadılar ve kazaskerler adalet işlerini yürütürdü.

Devletin doğu ve batısında da eyalet ve vilayetlerin başında valiler bulunurdu.

Taşrada adalet konularına kadılar, mali işlere Doğu Karahanlılar'da ımgalar ve Batı Karahanlılar'da da âmiller bakardı.

Şehirlerde halkın seçtiği "reisler" ve belediye işlerine bakan "muhtesipler" bulunurdu.

Şehir ve kasabalardaki kale komutanları olan "mustahfızlar" emniyet ve asayişini sağlardı.

Resmî haberleşmeye "eşkinci" denen postacılar bakardı.

Köyler ve obalarda boy, oba ve oymak beylerinin yanı sıra "tudun" ve "çoban" gibi görevliler de bulunurdu.

ASKERÎ TEŞKİLAT

Karahanlılar ordu-millet anlayışını benimsemişlerdi.

Karahanlı ordusu 4 kısımdan oluşurdu.

Saray Muhafızları: Saray muhafızlarından “yatgaklar” sarayın gece nöbetini, “turgaklar” ise gündüz nöbetini tutarlardı.

Hem yatgaklar hem de turgaklar duruma göre sübaşı veya kapucubaşının komutasında yer alırlardı. Sübaşı, yürüyüş alaylarının tertip ve düzenini sağlardı. Hakanın şahsına bağlı gulâmlar da saray muhafızlarından olup hassa ordusu askerleriydi.

Hassa Ordusu: Hakanın şahsına bağlı ücretli askerlerden oluşurdu.

Devşirme yöntemiyle oluşturulan bu ordunun asker sayısı 12000 idi.

Ordunun her türlü işleri bir divan tarafından idare edilir ve bununla ilgili bilgiler “ay bitiği” denilen defterlere kaydedilirdi.

Hanedan Mensupları, Valiler ve Diğer Devlet Ricalinin Kuvvetleri: Buldukları yerlerde hakanın kapıkulu askerleri gibi olan bu ordular, savaş zamanlarında birleşerek büyük orduya dâhil olurlardı.

Devlete Bağlı Türk Teşekküllerine Mensup Kuvvetler: Karluk, Çiğil, Uğrak gibi Türk topluluklarından da ihtiyaç duyulması halinde büyük orduya askerî kuvvetler dâhil edilirdi.

Ordu karargâhına “han toyu” denirdi.

Ordu merkez, meymene, meysere, yezek ve artçı olarak beşli sistemi tatbik ederdi.

Askerî parolaya “im”, yedek ata “koşut at” denirdi.

Ordugâh nöbetçilerine ise “sakçı” denirdi.

Karahanlılar “dil yakalama”ya önem verirlerdi.

Düşman ordugâhlarına baskınlar veren askerlere “akıncı” adı verilirdi.

Askerin disiplinini ve dizilişini sağlayan unsur ise “çavuş” idi.

İhtiyat birliğine “yetüt” denirdi.

En küçük askerî birlik olan “otak”ın başında “otak başı” bulunurdu.

Onlu sistemi devam ettiren Karahanlılar’da binlikten daha büyük birlikleri sübaşı komuta ederdi.

Hücum silahları ok, yay, kılıç, mızrak, gürz, balta, hançer ve süngü iken savunma silahları zırh, kalkan ve miğferdi.

İKTİSADÎ HAYAT

Karahanlılar dinara “uruğluğ altun”, dirheme “yarmak” ve bakıra “benek” derlerdi.

Para birimlerinden en meşhuru “tamgaciyye dirhemleri” idi. İktisadî hayatın temelinde tarım, ticaret, hayvancılık, avcılık ve madencilik yer alırdı.

İpek yolunun etkisiyle büyük merkezlerde ticarî hayat oldukça canlıydı.

SOSYAL YAPI

Karahanlı ülkesinde yaşayan halka “tüz”, “budun” veya “buyun” adı verilirdi.

Başlarında beylerin bulunduğu boyların bir araya gelmesiyle oluşan budunun önde gelenleri “ternek” adı verilen yerlerde toplanıp budun işlerini görüşürlerdi.

Oba ve oymaklar ise akraba ailelerden oluşurdu.

Sosyal yapının temeli aile olup köle, cariye ve dadılar da aile yaşamının parçalarıydı.

Boy beyleri toplumun en üst tabakasını oluştururken bunları “yafgular” (yabgular) ve “tüksinler” takip ederdi.

Halk içinden gelen yaşlı ve bilge olan “ökeler” de hakanların danışmanlık ve müşavirlik hizmetlerinde bulunabilirlerdi.

Baba tarafından halktan, anne tarafından hakan soyundan olanlara “inal”, güvenilir beylere de “inanç bey” denirdi.

Sosyal hayatta yaylak ve kışlak hayatına önem veren Karahanlılar’da “kend” ve “ulus” tabirleri hem şehir hem de köy anlamındaydı.

Bucak ve kasaba için “buçgak”, kale ve şehir için de “balık” ifadeleri kullanılırdı.

EĞİTİM VE BİLİM

Karahanlılar eğitim ve bilime önem vermişlerdir.

1066’da Semerkand’da yaptırılan Tamgaç Han İbrahim medresesi, Ortaçağ İslam dünyasındaki ilk modern medresedir.

Medresede dinî memuriyetlerin yanı sıra devletin ihtiyaç duyduğu her türlü bürokrasi memuriyetlerinin de eğitimi verilirdi.

Yine Tamgaç Han İbrahim döneminde Semerkand’da kimsesizler ve ihtiyaç sahipleri için “Daru’l-Merzâ” (hastahane) inşa edildi.

Semerkand’da daha öncesinde “Nimek Bimeristan”ı adlı bir hastahane de mevcuttu.

İlim tahsil eden hakanlar ve hakan çocukları da vardı. Öte yandan Karahanlılar döneminde çoğu günümüze dek ulaşan kültür, dil, edebiyat, tarih ve din gibi birçok alanda ilmî eserler ortaya konulmuştur.

Bu eserler içerisinde Yusuf Has Hâcib’in “Kutadgu Bilig”, Kaşgarlı Mahmud’un “Dîvân-ı Lugâti’t-Türk”, Ahmed Yükneki’nin “Atebetü’l-Hakayık” ve Ahmed Yesevî’nin “Dîvân-ı Hikmet” adlı eserleri Türk-İslâm medeniyetinin başyapıtları olarak bilinmektedir.

İMAR FAALİYETLERİ VE SANAT

Karahanlılar’da imar faaliyetlerinin finans kaynağı yönetici ve zengin sınıfın kurduğu vakıflardı.

Bu yolla saray, cami, hamam, medrese gibi yapılar inşa edilmiştir.

Tamgaç Han İbrahim zamanında medrese ve hastahaneden başka “Kercemîn” adlı saray inşa edilmiştir.

Ahmed Han b. Hızır 1095’te Buhara’da gösterişli bir saray yaptırmıştır. Yine 1125’te de aynı şehirde Arslan Han Muhammed bir saray inşa ettirmiş ve bir süre sonra medreseye dönüştürmüştür.

Şemsü’l-Mülk Nasr Han zamanında Buhara yakınlarında yapılan “Ribat-ı Melik”in yanı sıra Ak-Kütel mevkiinde de bir ribat inşa edilmiştir.

Nasr Han, Şemsâbâd Sarayı’nın temelini atmış ve Buhara yakınlarında da bir merkez cami inşa ettirmiştir.

Arslan Han Muhammed, tahrip olan Kalyan Cami ve Kalyan Minaresi’ni kendi parasıyla yeniden yaptırmıştır.

O, ayrıca Şarg Nehri’ne köprü, İskeket taraflarına ribat yaptırmış ve Beykend’i yeniden imar ettirip burada kendine de bir saray inşa ettirmiştir.

Mimaride pişmiş tuğlayı daha çok kullanan Karahanlılar’ın süsleme mimarisinde ahşap malzemeler kullandıkları görülmektedir.

DİNİ HAYAT

Karahanlılar’ın İslâmiyet’i kabul etmesinde Sâ mânî Devleti’nin ve mutasavvıf şahsiyetlerin büyük tesiri olmuştur.

Ebu’l-Mansur el-Mâturîdî’nin tesiriyle Mâverâünnehir ehlisünnetin hâkim olduğu bir bölge haline geldi.

“Kadılıkudatlık” makamı da Mâverâünnehir ve Horasanda, Hanefî mezhebinin yayılmasını sağladı.

Karahanlılar itikatta ehlisünnet, amelî ve hukukî açıdan da Hanefî mezhebine mensuplardı.

Karahanlılar’da tasavvuf da oldukça yaygın olup Karahanlı topraklarında yaşamış Ahmed Yesevî’nin tarikâtı olan Yesevîlik, Oğuzlar vasıtasıyla Horasan, Anadolu ve Balkanlar’a uzanmıştır.

GAZNELİ DEVLETİNİN KURULUŞU

Alptegin, Samani hizmetine alınan Türk kökenli bir gulamdı.

Meziyetleri sayesinde kısa zamanda fark edilen Alptegin, Nûh b. Nasr zamanında emirlik, daha sonra da hâcib'ül-hüccablık makamlarına yükseldi.

Alptegin'in etkinliği Abdülmelik b. Nûh zamanında artmaya başladı.

Abdülmelik üzerinde baskısını artıran Alptegin, vezirlik makamına el-Belami'yi getirtti.

Devlet içinde etkinliği artan Alptegin'den rahatsız olmaya başlayan Abdülmelik, onun nüfuzunu kırmak istedi.

Bu doğrultuda Alptegin'i önce Belh emirliğine getirmek istedi.

Ancak Alptegin bunu kabul etmeyince Horasan sipehsâlârlığı görevine tayin edildi.

Abdülmelik kısa süre sonra öldü.

Alptegin ve Vezir el-Belamî, Nasr b. Abdülmelik'i tahta oturtsa da bir süre sonra Ebû Salih Mansûr b.

Nûh tahtı ele geçirdi (961). Muhalif Alptegin görevinden azledildi.

Buhara'ya yürümek isteyen Alptegin, ordusunda bazı karışıklıklar baş gösterince Gazne'ye gitme kararı aldı.

Bu sırada Ebu Salih Mansur, Alptegin üzerine ordu sevk etti.

Yapılan savaşta Samani ordusu bozuldu.

Savaşın ardından Alptegin, Gazne'ye geldi ve şehir alındı.

Böylece Gazneliler Devleti'nin temelleri atılmış oldu.

Alptegin bundan sonra Hindistan üzerine sefere çıktı.

Gittikçe güçlenen Alptegin bir süre sonra 963'te öldü. Alptegin'den sonra yerine geçen Ebu İbrahim yönetimde güçlü değildi.

Levik hanedanıyla yaptığı mücadeleyi kaybetti fakat daha sonra Hinduşahi Levik'i yenip Gazne'yi ele geçirdi.

Ebu İbrahim bir süre sonra ölünce oğlu olmadığı için yerine Türk emirlerinden Bilgetegin geçti (966).

Samani komutanlarından Faik, Gazne'de kendi başına bırakılacak Türk komutanlarının idaresinden hoşnut olmadığı için sefer düzenlenmesini istedi.

Bilgetegin Samani ordusunu yenilgiye uğrattı.

Bilgetegin, 975'te Gerdiz Kalesi kuşatmasında öldü.

Bilgetegin'den sonra yerine Börütegin geçti.

Ancak kötü yönetimi yüzünden halk Levik'i Gazne'ye davet etti.

Harekete geçen Levik'i 500 gulamıyla karşılayan Sebüktegin onu mağlup etti.

Börütegin tahttan indirildi ve yerine Sebüktegin seçildi (977). Sebüktegin Gazne Devleti'nin asıl kurucusu olarak değerlendirilen Sebüktegin ilk olarak batıda cereyan eden Büst meselesini halletti (978).

Daha sonra yönünü Kuzey Hindistan'daki Hinduşahi Hanedanlığına çevirdi, Hinduşahi racası Caypal'ı mağlup etti.

Fakat Caypal ondan intikam almak için Gazne'ye ordu sevk ettiyse de Caypal'ın ordusu bozuldu.

Caypal geri dönünce Hint racalarıyla anlaşma yapıp büyük bir orduyla tekrar Gazne'ye yürüdü. Ancak Türk savaş stratejisi karşısında tutunamayan Hint ordusu dağıldı (986).

Sebüktegin Samanilere olan bağlılığını devam ettirmekteydi.

Bu sırada Horasan sipehsaları Simcuri ve Faik Buhara'yı ele geçirmek istediler.

Bunun üzerine Emir Nuh Sebüktegin'den yardım istedi.

Sebüktegin ve oğlu Mahmud isyancılar üzerine harekete geçerek Ebu Ali ve müttetiklerini dağıttılar.

Emir Nuh, Sebüktegin'e "Nasıreddin ve 'd-dünya" lakabını ve Belh, Toharistan, Bamyân, Gur ve Garcistan idaresini, oğlu Mahmud'a ise "Seyfü'd-devle" lakabı ile Horasan sipehsâlârlığını takdim etti.

Mahmud, görevini devralmak için gittiği Nişabur'da Ebu Ali ve Faik'in saldırılarıyla karşılaşınca yardımına babası geldi ve müttetikler bertaraf edildi.

Faik daha sonra Karahanlılardan yardım istedi.

Karahanlı Nasr b. Ali, Samanilere karşı harekete geçerken bir taraftan da Sebüktegin'den yardım istedi ise de karşılık alamadı.

Sebüktegin, II. Nuh'u yanına çağırdı ancak Nuh'un veziri buna izin vermedi.

Bunun üzerine Sebüktegin, oğlunu Buhara'ya göndererek kendisine muhalif olan herkesi tutuklattı. Böylece artık Samani Devleti'nde Sebüktegin'in idaresi hakim hâkim oldu. Sebüktegin, hem Karahanlılarla yaptığı anlaşma hem de Samani Devleti'nde kurmuş olduğu otorite ile artık bölgenin en güçlü lideri haline gelmişti. Ağustos 997'de hayatını kaybetti. Sultan Mahmud Kardeşi İsmail'i mağlup ederek 998'de tahta oturan Mahmud, Belh şehrine geldi ve devletin nizamını sağladı. Mahmud, Samani tahtında oturan Ebu'l Haris II. Mansur'a elçi göndererek, Gazne tahtındaki değişikliği ve Samanilere tabiiyetini sürdüreceğini ve Horasan'daki haklarının devam etmesi gibi hususlarla ilgili düşüncelerini bildirdi. Mansur onun tahtını tebrik etti ancak Horasan'da Begtüzün'ün idaresinin devam edeceğini, bu yüzden bu bölgenin iadesinin mümkün olmadığını bildirdi. Samanilerle Mücadele ve Sistan Seferi Mansur'un bu tavrı, Mahmud'un Samaniler üzerine sefere çıkmasına sebep oldu. Yapılan savaşta Samani ordusu yenildi ve Mahmud Horasan'ı tekrar ele geçirdi. Ardından Halife Kadir Billah'a elçi gönderen Mahmud, zaferini bildirerek Halife'ye olan bağlılığını sundu. Mahmud bundan böyle Gazne'de Abbasi Halifeliği adına hutbe okutmaya başladı. Mahmud'un taht mücadelesi sırasında boş kalan Buşenc bölgesi Saffari hanedanından Halef b. Ahmed tarafından işgal edilmişti. Mahmud, burada mücadele eden amcası Buğracuk'a yardım gönderdiyse de O, bu savaşta hayatını kaybetti. Sultan Mahmud bunun üzerine Sistan Seferi'ne çıktı (999). Halef, vergi ödemek ve hutbeyi Mahmud adına hutbe okutmayı teklif etti ve taraflar anlaştı. Hindistan Seferleri Türk ve İslam tarihi açısından Sultan Mahmud'un Hindistan Seferleri, müstesna bir önem arz etmektedir. 1000 yılında başlayan ve Hindistan üzerine on yedi kez gerçekleştirilen bu seferler 1027 yılına kadar devam etti ve seferlerin hepsi başarıyla neticelendi. Bu seferler sonucunda:

- Hindistan'daki Türk varlığı bundan sonra Hint kültürü içerisinde yerleşmeye başlamıştır.
- Hindistan'da İslamiyet'in yayılması, bu bölgede mevcut olan Kast sisteminde büyük değişikliklerin olmasına sebep olmuştur.
- Müslümanlar Hint kültüründen etkilenmişlerdir.
- Gazneli Devleti bu dönemden sonra İslâm devletleri içerisinde en zengin devlet haline gelmiştir.

Sistan'ın Zaptı Sistan, Saffari hanedanından Halef b. Ahmed'in hâkimiyeti altındaydı. Halef ile oğlu arasında anlaşmazlık çıktı ve oğlu Tahir, Sistan'ı zapt etti. Halef, oğlunu yakalatıp hapsedti. Bu sırada kendilerine Al-i Amr diyen bir grup, Tahir Zeynep'in askerleri ve halk "yaşasın Sultan Mahmud" diyerek hisarı kuşattılar ve bundan sonra hutbenin Sultan adına okutulacağını ilan ettiler. Halef b. Ahmed, Tahir Zeyneb'i hapsedti ve askerlerini katletti. Bunun üzerine Sultan Mahmud 1003'te Sistan'a gelerek bölgeyi ele geçirdi. Sistan'ın hâkimiyetini Halef'in oğlu Ebu'l Hafs'a bıraktı. Ancak isyancı bir grubun Hafs'ı tahttan indirmesi üzerine Sultan buraya bir sefer daha yaptı ve Sistan Gazneli Devleti'ne bağlandı. Karahanlılarla İlişkiler Gazneli ve Karahanlı ilişkileri Nasr b. Ali İlig Han'ın Buhara'yı zaptından sonra dostluk telakkisi üzerinden kurulmuştu. Bir süre sonra Nasr b. Ali İlig Han, Sultan'ın Multan'da olmasını fırsat bilerek Horasan üzerine iki koldan saldırıya geçti. Sultan bunu haber alınca harekete geçti. Sultan 1006'da Karahanlı birliklerini Horasan'dan atmayı başardı. Bu yenilgiden sonra Nasr b. Ali, Horasan için yeniden harekete geçerek Hotan hâkimi Yusuf Kadir Han ile birleşti. Bu müttefik güçlerle Gazneli ordusu Katar ovasında karşılaştı ve Karahanlı birlikleri dağıldı. İlig Han'ın ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Ebu Mansur Arslan Han, Sultan ile dostluk ilişkilerini sürdürdü. Karahanlılar arasında saltanat mücadelesi sürerken Arslan Han Sultan'dan yardım istedi. Ancak Sultan Mahmud Ceyhun'u geçip tekrar geri döndü. Bunun üzerine Yusuf Han, kardeşi Arslan Han ile birleşerek Horasan üzerine yürüdüler. Taraflar Belh'te karşılaştı ve Karahanlılar yenildi. Sultan, Maveraünnehr'e ikinci bir sefer düzenledi. Yusuf Kadir Han, Ali Tegin'e karşı Sultan ile bir anlaşma yaptı. Anlaşmaya göre Sultan Mahmud, Ali Tegin'in müttefiki olan Selçuklu reisi Aslan Yabgu'yu

Maveraünnehir ve Türkistan'dan uzaklaştırıyordu.

Bu doğrultuda Aslan Yabgu'yu görüşmek için yanına çağırıldı ve bu esnada onu tutuklatarak Kalınca Kalesi'ne hapsetti.

Bundan bir süre sonra yenilgiye uğratılan Ali Tegin Sultan ile anlaşma yaptı.

Harezmi Bölgesinin Zaptı Gazneli Mahmud, Horasan ötesi hâkimiyetini düşünerek Harezmi hâkimine karşı iyi ilişkiler üzerinden bir siyaset geliştirmeye başladı.

Sultan, Karahanlılara yakınlaşmak isteyen Harezmi hâkimi Memun'u tehdit ederek Harezmi'de hutbenin kendi adına okunmasını istedi.

Ancak Memun, Harezmi ileri gelenleri tarafından öldürüldü.

Hutbe adına okunmayınca Sultan Harezmi üzerine sefere çıktı.

1017'de yapılan savaşta Harezmi birlikleri dağıtıldı ve Harezmi bölgesinin idaresi Hacıp Altuntaş'a bırakıldı.

Guristan Bölgesinin Zaptı Sebüktegin'in ölümünden sonra Gur hakimi hâkimi Muhammed b. Suri, Gaznelilere düşmanca bir tutum sergilemeye başladı.

Sultan'ın 1011'de gönderdiği ordu karşısında Gurlular yenilgiye uğradılar.

Suri esir edildi, Gur'un idaresi oğlu Ebu Ali'ye verildi.

Kusdar Bölgesinin Tabiiyete Alınması Burası Sebüktegin zamanında Gazneli idaresine bağlanmıştı.

Ancak bölgenin hâkimi Karahanlılarla ittifaka girişince Sultan Mahmud 1011'de bir sefer düzenleyerek burayı tabiiyet altına aldı.

Garcistan'ın Zaptı Bu dönemde Garcistan hâkimi Şar Ebu Nasr idi.

Şar Ebu Nasr, Sultan'a itaatini bildirmesine rağmen onun Hindistan Seferlerine katılma davetini iki kez reddetti.

Bunun üzerine Sultan, bölgeye büyük bir ordu gönderdi ve burayı tabiiyet altına aldıktan sonra idaresini Ebu'l Hasan el-Meni'ye verdi (1012).

Ziyariler ile İlişkiler Ziyari hükümdarı Minuçihr'in kardeşi Dara, Sultan Mahmud'a sığınarak taht için desteğini almıştı.

Ancak Minuçihr Sultan'a bağlılığını bildirerek onun adına hutbe okuttu.

Bir süre sonra Minuçihr'in tavırları değişince Sultan harekete geçti.

Minuçihr, Sultan'dan özür dileyerek beş yüz bin dinar ödeme karşılığında affedildi (1029).

Ölümünden sonra oğlu Enuşirvan da aynı bedeli ödemeye mecbur oldu.

Gazneli-Büveyhi ilişkileri Sultan Mahmud döneminde Büveyhilerin Kirman kolunun başında

Bahaüddevele Ebu Nasr Firuz bulunuyordu.

Bahaüddevele, Sultanla iyi ilişkiler kurmuştu.

Ancak onun ölümünden sonra yerine geçen Ebu Şuca ile Ebu'l-Fevaris arasında taht mücadelesi başladı.

Ebu'l Fevaris, Sultan'dan yardım istedi.

Sultan ona yardım etmeyi kabul etti ve bir orduyu yardımına gönderdi.

Ebu Şuca bu ordu karşısında tutunamayarak kaçtı.

Büveyhilerin Rey bölgesinin hakimi hâkimi Mecdüddevele b. Fahrüddevele idi.

Devlet yönetiminde başarısız olduğu için Deylemliler tarafından tehdit ediliyordu.

Bu yüzden Sultan'dan yardım istedi.

Sultan Ali Karib komutasında bir orduyu buraya gönderdi.

Ali Karib, Mecdüddevele'yi tutuklattı ve şehri ele geçirdi.

Büveyhi hâkimiyetinde olan fakat daha sonra Büveyhilerin zayıflamasıyla Gaznelilere tabii olan

Mekran emirliği meselesi de Mahmud döneminde gerçekleşen bir olaydır.

Mekran emiri Ma'dan'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu İsa bağımsızlığını ilan etti.

Sultan'ın İsa'yı cezalandırmak için sefere çıkmaya ömrü yetmedi.

Afgan Seferi Afganlar, İndus ve Gazne arasındaki dağlık bölgelerde yaşıyor ve Horasan ile yapılan ticareti engelliyorlardı.

Sultan, onlara karşı Ali Karib'i gönderdi.

Ayrıca bir süre sonra aslana tapan putperest Afganlar olduğun öğrenen Sultan, burada İslamiyet'i yaymak gayesiyle hareket geçti.

Bura hâkiminin İslamiyet'i kabul etmesini sağladı.

Gazneli-Abbasi Halifeliği İlişkileri Sebüktegin döneminden itibaren Horasan hâkimiyet süreci içerisinde başlayan Abbasi-Gazneli ilişkileri Sultan Mahmud'un hilafet makamına göstermiş olduğu saygı ile gelişmeye devam etmiştir.

Nitekim Halife Kadir-Billah Samani Devleti'ne karşı Sultan'a hılat ve hediyeler göndererek onun meşruiyetini onaylamıştır.

Kadir-Billah ile Sultan Mahmud arasındaki ilişkiler Sultan'ın Semerkand'ın tasarrufunu Halife'den istemesi üzerine gerginleşti.

Halife ile Sultan arasındaki bir diğer gerginlik ise Hacc emiri Hasenek meselesi üzerinden çıktı.

Hacc görevini üstlenen Hasenek dönüştü Fatimi idaresindeki Suriye ve Filistin yolunu kullanınca Abbasi Halifesi bunu Gazneli-Fatimi yakınlaşmasına yordu.

Hasenek meselesi ikili arasındaki ilişkilerin daha sonra da devam etmesine sebep oldu. Buna rağmen Sultan Mahmud, ölünceye kadar Abbasi Hilafeti'ne olan bağlılığını devam ettirmiştir. Sultan Mahmud'un Ölümü Gazneli Devleti'nin en ihtişamlı hükümdarı olan Sultan Mahmud'un, sefer ve gazalarla dolu yaşamı hastalanmasına neden olmuştur. Sultan 1030 yılını Belh'te geçirdi ve şehrin havası iyi gelmeyince Gazne'ye dönmek istedi. Bu sırada rahatsızlandı ve 30 Nisan 1030'da Gazne'de öldü. Adaleti, iyiliği, mertliği ve birçok özelliğiyle takdirlere layık görülmüş bir sultandı. Devlet adamlığı ve askeri dehası, onu Türk ve dünya tarihi içerisinde müstesna bir yere koymuştur.

Sultan Mahmud, ölümünden önce ülkeyi iki oğlu arasında taksim etti ve küçük oğlu Muhammed'i veliaht tayin etti.

Sultan Mahmud'un ölümünden sonra devlet erkanı Muhammed'i Gazne'ye getirerek tahta çıkardı. Ancak büyük kardeşi Mesud, babasının ölümünü haber alınca Gazne'ye doğru harekete geçti.

İki kardeş arasındaki mücadeleyi Mesud kazandı ve Ekim 1030'da otuz iki yaşında iken Gazneli tahtına oturdu.

Sultan Mesud'un saltanatının ilk yıllarında sergilediği bazı hatalı tutumlar özellikle babası Gazneli Mahmud'un hizmetinde bulunduğu için Mahmudiyan olarak adlandırılan devlet adamlarının ona karşı güvenlerinin kırılmasına sebep oldu.

Sultan Mesud, saltanatının başlangıcında Mekran bölgesine bir ordu göndererek buranın asi valisi İsa'yı bertaraf etti.

Ardından kardeşi Ebu'l-Muasker'i buraya vali tayin etti.

Amcası Yusuf'u da Kusdar'a vali olarak tayin etti.

Sultan Mesud, Altuntaş'ın da tavsiyesi üzerine dış politikada iyi ilişkiler temin etmek adına Kaşgar'a bir elçi gönderdi.

Yusuf Kadir Han'ın öldüğü haberi kendisine ulaşınca da yerine geçen oğlu Süleyman (Arslan Han)'a bir mektup göndererek hem taziyelerini hem de tahta çıkışı dolayısıyla tebriklerini bildirdi.

Ardından Kirman'daki karışıklıklardan yararlanmak isteyen Sultan, buraya bir ordu gönderdi ve Kirman Gazneli ordusu Kirman'a hâkim oldu (Mayıs 1031).

Sultanın Gazne'ye ulaştıktan sonra kardeşi Muhammed'in devlet adamları ve orduya dağıttığı değerli şeyleri geri istemesi bu kesimler arasında büyük bir hoşnutsuzluğa sebep oldu.

Sultan Mesud'un Ali Tegin'e yardımları karşılığında vermeyi vaat ettiği Huttel'i vermemesi taraflar arasında gerginliğe neden oldu.

Sultan'ın emriyle Harezmşah Altuntaş, Ali Tegin ile Debusiye'de karşı karşıya geldi.

Savaşa bizzat dahil olarak Gaznelileri kesin bir mağlubiyetten kurtaran Altuntaş, savaş esnasında ağır bir şekilde yaralandı ve kısa süre sonra da öldü.

Harezm'de tam bir hakimiyet kurmak isteyen Sultan, Altuntaş'ın oğlu Harun'u buraya vali olarak tayin ettiyse de oğlu Said'e Harezmşah unvanını verdi.

Sultan Mesud, görev dağılımı yaparken Taş Ferraş'ı Türkmen reislerini yakalamakla görevlendirdi.

Bu doğrultuda Ferraş, Rey yolunda Yağmur ve beraberindeki elli kişiyi öldürttü.

Harezmşah Harun, Gazneli sarayında rehin tutulan kardeşinin ölümünü bahane ederek isyan hareketine kalkıştı.

Bu doğrultuda Karahanlılar ve Selçuklular ile ittifak yapan Harun, hutbeyi kendi adına okutarak bağımsızlığının ilan etmiş oldu.

Ancak Harun, müttefikleri olan Selçuklular ve Ali Tegin oğullarıyla birlikte hareket etmek üzereyken Gazneli veziri Abdüssamed'in emriyle gerçekleşen bir suikast sonucu ağır yaralandı ve üç gün sonra da öldü (18 Nisan 1035).

Yerine kardeşi İsmail Handan geçti.

Sultan Mesud'un Hindistan orduları başkumandanlığına tayin ettiği Ahmed Yinaltegin isyan edince buraya bir Hintli Tilek komutasında bir ordu gönderdi ve isyan bastırıldı.

1031'de Kirman'ı zapt eden Gazneliler geçen zaman içerisinde burayla yeteri kadar ilgilenemedi.

Ayrıca burada bulunan Gazneli askerlerinin de etrafı yağmalayıp kötü davranışlar sergilemesi halkın Büveyhileri buraya davet etmesine yol açtı.

Böylece Büveyhiler tekrar Kirman'a hâkim oldu (1035).

Selçuklularla Mücadele Selçuklular, müttefikleri Ali Tegin ve Harezmşah Harun'un ölümünden sonra yeni bir yurt arayışına girdiler.

Bu doğrultuda Harezm'den ayrılarak Gazneli hâkimiyetindeki Horasan'a geldiler.

Akabinde Suri'ye haber göndererek, Türkmen akınlarını durdurmak karşılığında Serahs, Merv ve Ferave'nin kendilerine verilmesini istediler.

Bu istek iki tarafı karşı karşıya getirdi ve savaşın kazananı Selçuklular oldu.

Ayrıca iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı.

Ancak Selçuklular bundan sonra da Horasan'da akınlarını devam ettirdiler.

Bu akınları ciddiye almadığı anlaşılan Sultan Mesud ise Hindistan'a bir sefer düzenledi ve Hansi

Kalesi'ni fethetti.

Sultan Mesud, Gazne'ye dönünce Selçuklulara karşı yeniden savaş hazırlıkları başlattı.

İki taraf Talhab civarında karşılaştı ve kazanan yine Selçuklular oldu (Mayıs 1038).

Bu mağlubiyet üzerine Sultan Mesud, Selçukluların ezeli düşmanı Şah Melik ile bir ittifak kurdu.

Selçuklular Nişabur'u ele geçirdi ve Tuğrul Bey burada Sultan Mesud'un tahtına oturdu. Selçukluların Gazneli topraklarına saldırıları devam ediyordu.

Bu sırada hazırlık yapan Sultan Mesud beraberindeki elli bin kişilik orduyla Serahs'a geldi.

İki ordu burada karşılaştı ve Haziran 1039'da Sultan Mesud Selçukluları mağlup etti.

Selçuklular savaştan sonra yapılan anlaşmaya uymayınca Sultan Mesud yeniden bir savaş hazırlığına başladı ve akabinde harekete geçti.

Sultan'ın ordusu ilerleyişi sırasında açlık ve susuzluk yüzünden zor anlar yaşadı.

Nihayet iki taraf ordusu 24 Mayıs 1040'ta Dandanakan mevkiinde karşı karşıya geldi ve Selçuklular Gaznelileri ağır bir mağlubiyete uğrattı.

Ordusu dağılan Sultan Mesud, Garcistan'a kaçmak zorunda kaldı.

Ardından ordu toplamak için Hindistan'a doğru yola çıktığı sırada hazinesi için gulamlar tarafından yakalandı ve hapsedildi.

Bir süre sonra da tutuklu bulunduğu yerde öldürüldü (17 Ocak 1041).

SULTAN MEVDUD DÖNEMİ

Mevdud, babasının öldürülüp amcasının tahta çıktığını öğrenince Gazne'ye geldi ve amcasıyla savaşmak için hazırlıklara başladı.

Mevdud'un orduları amcası Muhammed'in ordularıyla Celalabad denilen yerde karşılaştı ve kazanan Mevdud oldu.

Mevdud Gazneli tahtına oturduğu andan itibaren babası gibi Selçuklularla mücadeleye girişti.

Bu doğrultuda iki kere Sistan'a ordu gönderdi ise de başarı sağlayamadı.

Hindistan'daki hareketliliği yatıştırmak için gönderdiği bir ordu sayesinde burada yeniden Gazneli hakimiyetini güçlendirdi.

Sultan'ın Selçuklulara karşı olan teyakkuzu Çağrı Bey'in oğlu Alparslan tarafından durduruldu.

Sultan Mesud, Selçuklulara karşı birlikte hareket edebilmek için komşu devlet hükümdarlarıyla ittifak kurmaya çalıştıysa da bu uğurda çıktığı bir yolculuk esnasında rahatsızlanarak vefat etti.

GAZNELİ DEVLETİNİN YIKILMA SÜRECİNE GİRMESİ

Sultan Mesud'dan sonra Gazneli tahtına kısa aralıklarla II. Mesud, Ali, Abdürreşid, Tuğrul çıktı.

Ardından I. Mesud'un oğlu Ferruhzad Gazneli tahtına oturdu.

Bu iktidar değişikliklerinden yararlanmak isteyerek harekete geçen Selçuklular iki kez Gazneliler tarafından mağlup edildi.

Bunun üzerine Selçuklu şehzadesi Alparslan Gazneliler üzerine yürüdü ve mağlup etti.

Ferruhzad'dan sonra yerine kardeşi İbrahim geçti.

Bu dönemde Gazneli-Selçuklu mücadelesi sona erdi (1059).

Evlilik münasebetiyle bağlar güçlendirildi.

Sultan İbrahim Hindistan ve Gur bölgesine seferler yaptı.

Gur bölgesi hâkimiyet altına alındı.

Bu dönemde Çiğilkent yağmalanarak Selçuklu sultanı Melikşah'ın amcası Osman esir edildiyse de Selçukluların harekete geçtiği haberi üzerine serbest bırakıldı. Sultan İbrahim'den sonra tahta çıkan Arslantaş ile karşedi Behramşah arasında sürekli bir iktidar mücadelesi yaşandı.

Nitekim Behramşah, Selçukluların Horasan meliki Sencer'in yardımıyla Gazneli tahtına geçti (25 Şubat 1117).

Sultan Behramşah, saltanatı süresince Gurlularla temas halinde oldu. Gurluların kardeşi Suri'yi öldürmesi onun kardeşlerinin düşmanlığını kazanmasına yol açtı.

Nihayet Gurluların Gazne'ye yürümesi üzerine şehirden kaçmak zorunda kaldı ve ancak Sultan Sencer'in yardımıyla tahtına geri dönebildi.

Behramşah'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Hüsrevşah ve torunu Husrev Melik zamanlarında Gazneliler Devleti tamamen çökme noktasına geldi ve nihayet Husrev Melik'in Gurlu Muizzeddin Muhammed tarafından bir hile ile öldürülmesi ile Gazneliler Devleti sona erdi (1186).

SELÇUKLULAR'IN MENŞEİ

Selçuklular, esasen Gök-Türklerin Orta Asya'da hakimiyetini kaybetmesi üzerine batıya gelen Oğuzlar içerisinden çıkmışlardır.

Tarihi kayıtlar incelendiğinde onların, Oğuzların Üç-ok koluna mensup Kınık boyundan olduğu yönünde genel bir kabulün olduğu görülür.

Selçuklu hanedanına ismini veren Dukak Bey'in oğlu Selçuk Bey de söz konusu Oğuz taifesi tarafından kurulmuş ve X. Asrın ortalarına gelindiğinde Hazar denizinin doğusu, Aral gölü civarı ile Seyhun nehri boylarına kadar uzanan sahada hâkim olmuş olan Oğuz Yabgu Devleti içerisinde sü-başılık (ordu komutanlığı) görevinde bulunmuştur.

SELÇUKLULAR'IN İSLAMİYET'İ KABULÜ VE OĞUZ YABGU DEVLETİ'NE KARŞI MÜCADELESİ

Muhtelif sebepler neticesinde Oğuz Yabgu Devleti'nin hükümdarı ile karşı karşıya kalan Selçuk Bey; kendisine bağlı Kınık boyu mensuplarıyla X. Asrın ikinci yarısında İslam dünyası ile henüz Müslümanlığı kabul etmemiş bulunan Türk toplulukları arasında bir sınır şehri olan Cend'e gelmiştir. Cend'e geldikten sonra İslamiyet'i kabul eden (X. Asrın sonları) Selçuklular, daha önceden bağlı buldukları ve henüz İslamiyet'i kabul etmemiş olan Oğuz Yabgu Devleti'ne karşı savaşmaya başlamışlardır.

Onlar bu savaşları sırasında, Cend'te bulunan ve daha önceden Müslümanlığı kabul etmiş olan Türklerin de desteğini almışlardır.

Onların söz konusu savaşları hakkında detaylı bilgiler bulunmamakla birlikte, bölgede tutunabildikleri ve bu sebeple de başarılı olmuş oldukları yönünde bir tahminler mevcuttur.

Ancak şu bir gerçek ki bu savaşlar sırasında Selçuk Bey; oğullarından birisini, yani Büyük Selçuklu Devleti'nin asıl kurucuları olan Tuğrul ve Çağrı beylerin babaları Mikail'i kaybetmiştir.

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Cend bölgesinde tutunmaya çalışan Selçuk Bey, XI. Asrın başlarında hayatını kaybetmiştir.

Hayatını kaybetmeden önce Horasan bölgesi ve Maverâünnehir bölgesinin büyük bir kısmına hâkim olan Samaniler Devleti ile de münasebetleri olduğu anlaşılan Selçuk Bey, özellikle Maverâünnehir bölgesinde Karahanlılara karşı mücadele veren bu devlete askerî destek vermiştir.

Ancak Samanilere yardım için gönderilen Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu liderliğindeki Selçuklular, bir süre Karahanlılara karşı başarılı mücadeleler verse de Samanilerin 999 yılında Karahanlılar tarafından yıkılmasına engel olamamışlardır.

Samaniler yıkıldıktan sonra Karahanlılar karşısında yalnız başlarına kalan ve bir süre daha Karahanlılara karşı mücadelelerini devam ettiren Selçuklular; neticede Samanilerin tarih sahnesinde silinişi ile Horasan coğrafyasına hükmeden Gazneliler ile Maverâünnehir'de hüküm süren Karahanlılar arasında sıkışmaya başlamışlardır.

Daha sonra ise yine bu iki devlet arasında yapılan bir ittifak antlaşması (1025) gereğince Gazneli Devleti hükümdarı Sultan Mahmud'un Arslan Yabgu'yu tutuklaması ve hapsedirmesi ile başsız kalmışlardır.

Arslan Yabgu'nun hapsedilmesinden sonra başsız kalan bu Selçuklu gurubu, 1035 yılından önceki bir zamanda Sultan Gazneli Mahmud'un müsaadesiyle Ceyhun nehrini geçerek Horasan coğrafyasına girmişlerdir. Daha sonra ise Horasan, İran ve Azerbaycan taraflarına dağılmışlardır.

Selçuklulardan diğer bir bölük de babaları Mikail öldükten sonra dedeleri Selçuk Bey tarafından büyütülen Tuğrul ve Çağrı beylerin komutalarında olmak üzere yine güneye yönelerek Maverâünnehir bölgesine gelmiş ve Karahanlılar ile çeşitli mücadelelere girişmiş olan Selçuklulardır.

Bu sıralarda onların yanında amcaları Musa Yabgu ve Yusuf'unda bulunduğu bilinmekle birlikte bu guruptaki Selçukluları asıl idare edenlerin söz konusu iki kardeş olduğu anlaşılmaktadır.

Çağrı ve Tuğrul beyler, Karahanlılar karşısında verdikleri mücadeleler sırasında amcalarından Yusuf'u kaybetmişlerdir.

Ancak daha sonra yine Karahanlılar karşısında sıkışan Çağrı ve Tuğrul beyler, amcaları Musa Yabgu da dahil olmak üzere komutası altındaki Selçuklu gurubuyla 1034-1035 yılında Horasan coğrafyasına geçmeyi başaramamışlardır.

Horasan'a geçerken ezeli rakipleri olan Oğuz Yabgu Devleti ordusundan da bir darbe alan ve binlerce kayıp veren bu Selçuklu liderleri; yine de toparlanabilmiş ve daha sonra Gazneliler karşısında Nesa'da

(1035), Serahs'ta (1038) ve Dandanakan'da (1040) kazandıkları zaferler ile Nişabur merkezli olmak üzere Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır.

SELÇUKLULAR'IN İSLAM DÜNYASINA HİZMETLERİ

Horasan'ın en önemli şehirlerinden olan Nişabur'u kendilerine payitaht yapan Selçuklular; zamanla sınırlarını batı ve güney yönlerinde yoğunlaştırarak Toharistan, İran, Irak, Azerbaycan gibi coğrafyalara hükmetmiş ve nihayetinde devletlerini büyük bir imparatorluk payesine yükseltmişlerdir. Aynı zamanda Sünnî İslam dünyasının askerî ve siyasî gücü haline gelen Selçuklular; İslamiyet'i yaymak ve Sünnî İslam dünyasını iç ve dış tehditlere karşı korumayı amaç edinmişlerdir.

Sünnîliğin daha çok Hanefi yorumunu kabul eden Selçuklular; İslamiyet'i yaymak, yüceltmek ve Sünnî İslam dünyasını korumak maksadıyla özellikle gayr-i Müslim unsurlarla askerî alanda mücadelelere başlamışlardır.

Onlar, bu bağlamda özellikle XI. Asrın başlarına kadar Anadolu'da halen daha hâkim güç olan ve İslamiyet'in batıda yayılmasına büyük bir engel teşkil eden Doğu Roma İmparatorluğu ile bu imparatorluğun doğudaki muhafızları olan Ermeniler ve Gürcülerle karşı karşıya kalmışlardır.

Sultan Tuğrul döneminde (1040-1063) gerçekleşen Pasinler savaşında (1048) Doğu Roma İmparatorluğu'na ilk büyük darbeyi indiren ve Erzurum ile civarına hâkim olan Selçuklular, Sultan Alp Arslan zamanında (1063-1072) Malazgirt Meydan Muharebesi'nde bu imparatorluğa ikinci büyük darbeyi vurmuştur (1071).

Ayrıca yine Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah (1072-1092) dönemlerinde Kuzey-doğu Anadolu ve Kafkasya taraflarına yapılan seferler neticesinde bölgedeki Gürcü ve Ermenileri itaat altına almışlardır.

Böylece hem İslamiyet'in batıya açılması ve yayılmasında hem de özellikle Müslüman Türklerin Anadolu'yu yurt edinmelerine imkân sağlayan Selçuklular; diğer taraftan da Sünnî İslam dünyasının karşısındaki Şîîlerle ve Bâtınîlerle mücadelelerini sürdürmüşlerdir.

Bu çerçevede de daha çok Mısır merkezli Şîî Fâtîmî Devleti ile mücadele içerisinde bulunan Selçuklular, onların Suriye ve Filistin'deki topraklarını fethetmişlerdir.

Ülke içerisinde inşa ettikleri medreselerde yetişen alimler sayesinde Şîîlerle fikri alanda da mücadele eden Selçuklular; yine onlar tarafından desteklenen ve Müslümanlar arasında ikilik çıkartan Bâtınîlerle de iki cephede, yani hem askerî hem de fikri cephede mücadele etmiş ve bu mücadelelerinde oldukça başarılı olmuşlardır.

Selçukluların İslam'a hizmetleri sadece yukarıda anlatılanlarla sınırlı olmamıştır.

Selçuklular, Müslümanların ihtiyaçları doğrultusunda imparatorluk içerisinde birçok cami, han, hamam, köprü inşa ettirmiş ve böylece onların ülke içerisinde rahatça hareket edebilmelerine, ibadet edebilmelerine ve ticaretle uğraşarak hayatlarını kazanmalarına imkân sağlamışlardır.

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN YIKILIŞI

Büyük Selçuklu Devleti yukarıda da anlatıldığı üzere 1040 yılında Gaznelilere karşı kazanılan Dandanakan savaşından sonra kurulmuştur.

Kuruluşundan kısa bir süre sonra egemenlik sahasını Horasan, İran, Azerbaycan, Irak, Anadolu gibi geniş sahalara kadar genişleten Selçuklular, en geniş sınırlarına ise Sultan Melikşah döneminde ulaşmıştır.

Bu dönemde sınırlarını doğuda Çin'e, batıda Anadolu içlerine, güneyde Arabistan'ın en uç noktalarına ve kuzeyde Kafkasya'ya kadar genişleten Selçuklular; özellikle Berkyaruk (1092-1104) dönemindeki taht kavgaları ile sarsılmıştır.

Sultan Sencer döneminde (1118-1157) eski gücüne tekrar kavuşan Büyük Selçuklu Devleti, bu dönemin sonlarında Sultan'a karşı isyan eden Harezmsah Atsız ile uğraşmak zorunda kalmıştır.

Ayrıca doğuda önemli bir güç haline gelen Karahıtaylar karşısında Katavan savaşında (1141) aldıkları yenilgiyle iyice yıpranan bu Selçuklu devleti, devlet adamlarının yanlış politikası yüzünden Oğuzların isyan etmesi sonrasında hakimiyetini kaybetmiştir.

Bu Oğuz isyanı sırasında esir düşen Sultan Sencer her ne kadar esaretten kurtulmuş ve ülkeyi eski gücüne kavuşturmak istemişse de 1157 yılında hayatını kaybetmiştir.

Genellikle onun vefat yılı Selçuklu devletinin yıkıldığı yıl olarak kabul edilmektedir.

HAREZMŞAHLAR DEVLETİ

Harez m bölgesinde Afrig-oğulları, Me'muniler, Altuntaşlar gibi pek çok hanedanlık hüküm sürmüştür. Burası daha sonra Büyük Selçukluların hâkimiyet sahasına girmiştir. Bölge bir dönem Horasan Amîd'i olan Muhammed bin Mansur Nesevî'ye, daha sonra ise Sa'du'd-dîn İspehbud isimli birisine verilmiştir. Ancak bu sonuncusu hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

ANUŞTEGİNOĞULLARI

Harezmsahlar Devleti, Büyük Selçukluların Harez m bölgesine gönderdiği bir valinin soyundan gelen kişiler tarafından kurulmuştur. Harez m bölgesinin geliri, Sultan Melikşah döneminde sultanın taştârlık hizmetine ayrıldı ve taştâr vazifesi de Nuş Tegin Garce'ye tevdi edildi. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra baş gösteren sıkıntılar Harez m bölgesine de sirayet etti. Ümeradan olan Emir Kodan ve Emir-i ahur Yaruktaş Harez m bölgesini teslim almaya çalıştılar. Ancak Emir-i dâd Habeşî, Harez m'e gelerek bu iki emiri mağlup etti ve 1097 yılında Anuş Tegin'in oğlu Emir Kutbeddîn Muhammed'i Harez m valiliği ile görevlendirdi. Böylece Harezmsahlar Devleti'nin temelleri atılmış oldu. Kutbeddîn Muhammed, Harez m'i 1097-1126 yılları arasında yönetti.

HAREZMŞAH ATSIZ (1128-1156)

Harezmsah Kutbeddîn Muhammed'in ölümünden sonra Büyük Selçuklu sultanı Sencer, onun yerine oğlu Alâeddîn Atsız'ı Harezmsahlığa tayin etti. 1135 yılına kadar Atsız, Sultan Sencer'e tam bir sadakat gösterdi. Ancak Atsız'ın yıldızının giderek parlaması bazı devlet adamlarını rahatsız etmeye başladı ve Sultan'ı Atsız aleyhine kışkırtmaya başladılar. Atsız'ın birtakım ittifak girişimlerinde bulunması ve kendi lehine bazı seferlere çıkması, Sultan Sencer'in 1138 yılında Harez m üzerine bir sefer gerçekleştirmesine zemin hazırladı. Sultan Sencer ve Atsız arasında yapılan savaşta Atsız mağlup oldu ve oğlu Atlığ önce esir edilip sonra öldürüldü. Sultan Sencer, Atsız'ın yerine kendi yeğeni olan Melik Gıyâseddîn Süleymanşah'ı getirdi ve Merv'e geri döndü. Ancak Atsız geri dönerek idareyi Melik Gıyâseddîn Süleymanşah'tan geri aldı. Atsız ve Sultan Sencer arasındaki mücadele bundan sonra da devam etti. Sultan Sencer, 1143 ve 1147 yıllarında Atsız üzerine seferler düzenledi. En sonunda Atsız, Sultan Sencer'e olan bağlılığını bildirdi. 1152 yılında Atsız Cend bölgesine bir sefer düzenledi ve burayı ele geçirdi. Burayı oğlu İl-Arslan'a veren Atsız, 1156 yılında öldü.

HAREZMŞAH İL-ARSLAN (1156-1172)

Atsız'ın ölümü esnasında yanında bulunan oğlu İl-Arslan derhal harekete geçerek Harez m'e hareket etti. Kendisine karşı oluşabilecek muhtemel tüm muhalif hareketler için gerekli önlemleri alarak 1156 yılında Harezmsah tahtına oturdu. Sultan Sencer de onun mevkiini onayladı. 1157 yılında Büyük Selçukluların büyük sultanı Sencer vefat edince Selçuklu ailesinden Mahmud Han, kendisini Selçuklu tahtının varisi olarak ilân etti ve İl-Arslan da onu tanıdı. Ancak Selçuklu tahtının asıl varisi olan Irak Selçuklu sultanı Gıyasüddin Muhammed, İl-Arslan'a elçiler göndererek hem kendisini tanımasını hem de yapacağı seferler için kendisine destek verip vermeyeceğini öğrenmek istedi. İl-Arslan bu istekleri kabul etti ve hatta Abbâsî halifesine mektup yazarak, Gıyasüddin Muhammed'e karşı beslediği düşmanlıktan vazgeçmesini istedi. 1158 tarihinde Maverâünnehir üzerine sefere çıkıldı. Semerkand Hanı Kök Sagun, bazı Türkmenler ve Karahıtaylardan yardım istedi. Ancak Harezmsah İl-Arslan ile bir savaşı göze alamadılar. İki taraf arasında bir barış anlaşması yapıldı ve İl-Arslan Harez m'e geri döndü. 1165 yılında Müeyyed Ayaba Nesa üzerine harekete geçince İl-Arslan onun üzerine bir ordu gönderdi ve Harez m ordusu buradan Dihistan'a yürüdü. Müeyyed Ayaba, İl-Arslan'a tabiiyetini bildirdi. İl-Arslan'ın Maverâünnehir'de hâkimiyetini tesis etmeye çalışmasından sonra Karahıtaylar, Harezmsahların hâkimiyetinde bulunan Buhara'ya saldırmaya başladılar. İl-Arslan, Karahıtaylar üzerine bir birlik gönderdi ancak bu birlik yenildi. Bu esnada hastalığı sebebiyle ilerleyemeyen İl-Arslan Harez m'e geri döndü ve bir süre sonra 1172 yılında öldü.

HAREZMŞAH TEKİŞ (1173-1200)

İl-Arslan vefat ettiği esnada Tekiş, Cend'de vali olarak görev yapmaktaydı. İl-Arslan'ın hanımı Terken Hatun, devlet erkânını ikna ederek en küçük oğlu Sultan Şah'ı tahta çıkardı. Devlet ricali Tekiş'e elçi gönderip Sultan Şah'a biat etmesini istediler ancak Tekiş bu isteği reddetti. Üzerine bir ordu gönderildiği haberini alan Tekiş, Karahıtaylara başvurdu ve onların marifetiyle tahtı elde etti (1173). 1174 yılında Terken Hatun ve Sultan Şah'ı himaye eden Müeyyed Ayaba öldürüldü. Terken Hatun kaçarken yakalandı ve Müeyyed Ayaba ile aynı akıbeti paylaştı. Sultan Şah ise önce Müeyyed Ayaba'nın oğlu Togan Şah'ın sonra da Gur Sultanı Gıyâseddîn'in yanına gitti. Sultan Şah orada iyi ağırlansa da

beklediği desteği bulamadı. Ancak bu sırada Tekiş ile Karahıtayların arası açılınca Karahıtaylar Sultan Şah'ı desteklemeye başladılar ve birlikte Harezmi'e hareket ettiler. Ancak Tekiş'in mukavemeti karşısında bu birlikler geri çekilmek zorunda kaldılar. Sultan Şah ve Tekiş arasındaki mücadeleler, oldukça hareketli bir şekilde 1189 yılına kadar devam etti. 1189 yılında iki taraf arasında bir anlaşma gerçekleşti ve bazı yerler Sultan Şah'a bırakıldı. Tekiş, Irak Selçuklu sultanı Tuğrul'a muhalif olan gurubu destekledi ve Kutluk İnanç ve diğer muhaliflerle birleşip Sultan Tuğrul üzerine yürüdü. Meydana gelen savaşta Sultan Tuğrul'un başı Kutluk İnanç tarafından kesildi ve böylece Irak Selçuklu Devleti tarih sahnesinden silinmiş oldu. Bundan sonra Hemedan'a gelen Tekiş, buradaki işleri tanzim ettikten sonra Harezmi'e döndü. Tekiş Harezmi'e döndükten sonra 1195 yılında Sıgnak'a bir sefer düzenledi ve devletin doğu kısmını güvence altına almayı başardı. Bu sırada Abbâsî halifesinin dünyevî iktidarı ele geçirmek için bulunduğu teşebbüsler, Tekiş'in, Halife üzerine bir sefere çıkmasına sebep oldu. Yapılan savaşta hilafet ordusu ezildi ve Tekiş, Irak'taki bazı bölgelerin idaresini kendi adamlarına tevdi etti. Bu suretle Irak meselelerini bir nizama koyan Tekiş, Bâtınîlerin Arslan Guşa adlı kalesine yürüdü ve kale zapt edildi. Buradan Alamut'a ilerleyen Tekiş, birçok Bâtınî'yi öldürdü ve Gürganc'a doğru yola çıktı. Ancak Bâtınîlerin Vezir Nizâmü'l-Mülk Mes'ud'u öldürdüklerini duyan Tekiş, oğlu Muhammed'i Bâtınîler üzerine gönderdi. Kendisi de Bâtınîler üzerine sefere çıkacakken boğazından kan gelmesi sonucu vefat etti (1200).

HAREZMŞAH MUHAMMED (1200-1220)

1200 yılında Harezmsah tahtına oturan Sultan Muhammed Horasan'da hâkimiyetini tesis edebilmek için harekete geçti. 1201, 1202 ve 1204 yılında Horasan seferlerini icra etti. Bu seferler sonucunda Horasan işleri ve Gurlularla mücadele büyük ölçüde halledilmiş oldu. Sultan Muhammed, bundan sonra Maverâünnehir'e yöneldi. 1207 yılında Sencer isimli bir asinin yarattığı huzursuzluktan dolayı Buhara'ya bir sefer düzenledi. Bundan sonra Sultan Muhammed, Semerkand Hanı Osman ile Karahıtaylara karşı ittifak yaptı. Karahıtaylarla yapılan savaşta yenildi ve hatta esir düştü ancak bir süre sonra esaretten kurtuldu. 1210 yılında Karahıtaylı vergi memurlarının saygısızca hareketleri neticesinde iki taraf arasında tekrar bir savaş oldu. Karahıtaylar mağlup oldu ve Sultan'a İskender-i Sâni lakabı verildi. Sultan Muhammed bir süre sonra Cend bölgesindeki asi Kıpçaklar üzerine yürüdü ve onları itaat altına aldı. Bu sırada ilişkilerinin bozulduğu Semerkand Hanı Osman'ın üzerine yürüdü ve 1212 yılında onu öldürdü. Böylece Karahanlı Devleti'nin batı kolu tarih sahnesinden silinmiş oldu. Bu sırada Nayman hanedanından olan Güçlük, Cengiz Han'ın önünden kaçarak Karahıtay topraklarına geldi (1208). Karahıtay Hanı Gür Han, onu sıcak bir şekilde karşıladı. Güçlük zamanla Gür Han'ın aleyhine faaliyetlere başladı ve Sultan Muhammed ile ittifak kurdu. Bu ikili iki koldan Gür Han'a karşı harekete geçti. Gür Han'ın üzerine yürüten Güçlük yenildi. Ancak Karahıtay ordusu daha sonra Harezmi ordusu tarafından mağlup edildi. Gür Han'ın yenildiğini duyan Güçlük, tekrar saldırıya geçti ve Gür Han'ı esir etti. 1210 yılında Gurlulara son verildi ve Abbâsî halifesinin Sultan aleyhinde bulunduğu teşebbüslerden dolayı Irak seferine çıkıldı. Ancak ağır kış şartlarından dolayı ordu telef oldu ve Harezmi'e geri dönülmek zorunda kalındı. Güçlük ile ilişkilerin bozulması üzerine Harezmi orduları Güçlük üzerine gönderildi. Bu birlikler Güçlük'ü çoğu kez mağlup ettiler. Bu sırada Moğolistan'da işlerini yoluna koyan Cengiz Han, Güçlük meselesini hâalletmeye karar verdi. Generallerinden biri olan Cebe Noyan'ı Maverâünnehir'e gönderdi. Güçlük, Cebe Noyan karşısında mağlup oldu (1218). Güçlük meselesi arefesinde Sultan Muhammed ile Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci komutasındaki Moğol orduları karşı karşıya geldiler. Ancak yapılan savaşta galip olan belli olmadı. Esasında Cengiz Han'ın Çin'i fethettiği sırada Harezmsahlar ile kurulmaya başlanan iyi ilişkiler, Cengiz Han tarafından Otrar'a gönderilen 450 kişilik ticaret kervanındaki kişilerin çoğunun öldürülmesi neticesinde baltalandı. Bunun üzerine Cengiz Han, Sultan Muhammed'e elçiler gönderip kervandakileri katleden valinin kendisine teslim edilmesini istedi. Ancak Sultan Muhammed valiyi teslim etmemekle beraber elçi olarak gelen Moğolların saçlarını kazıtarak onları geri gönderdi. Bunun üzerine Cengiz Han, savaş için gerekli hazırlıkları yapmaya başladı. Moğol ordusu 1219 yılında yola çıktı. Cengiz Han ordusunu taksim etti ve Türkistan'ın istilasına başladı. Altı aylık bir muhasaradan sonra Otrar düştü, Özkend, Barçınlıg-kend, Cend, Benaket, Zarnuk, Nur, Buhara, Semerkand teker teker ele geçirildi. Şehirlerini kaybeden ve Moğol orduları karşısında hiçbir varlık gösteremeyen Sultan Muhammed, hayata gözlerini yumacağı Abeskun Adası'na kadar sürekli olarak kaçtı. Sultan Muhammed 1220 yılında Abeskun Adası'nda vefat etti.

CELÂLEDDİN HAREZMŞAH (1220-1231)

Sultan Muhammed Abeskun Adası'nda iken Celâleddin'i vâliyaht tayin etti. Sultan'ın ölümünden sonra Celâleddin, Harezmi'e geldi. Ancak burada kendisine muhalif bir gurubun olduğunu görünce Harezmi'i terk ederek Horasan'a doğru yola çıktı. Nişabur'a gelen Celâleddin, civardaki idarecilere mektuplar yazıp, Moğol tehlikesine karşı birleşme teklifinde bulundu. Daha sonra Gazne'ye geçti, Kandeher Kalesi'ni kuşatan Moğol birliklerini dağıttı. Bunu duyan Cengiz Han, otuz bin kişilik bir Moğol ordusunu Celâleddin'in üzerine gönderdi. Pervan Muharebesi'nde Moğollara ağır kayıplar verdiren Celâleddin, daha sonra Hindistan'a yöneldi. Delhi Türk sultanı İltutmuş'a ittifak teklif etti ancak onun bu teklifi kabul görmedi. Celâleddin buradan geri dönmeyi tercih etti ve Azerbaycan ile Gürcistan'a

yöneldi. 1225 yılında Tebriz’i alan Sultan, Gürcüler üzerine yürüdü ve Gürcüler yenilgiye uğradı. 1226 yılında Gürcüler üzerine tekrar bir sefere çıkıldı ve Tiflis ele geçirildi. Buradan Ani şehrini alan Sultan, Kars’ı da muhasara etti ve daha sonra Ahlat’ı kuşattı. Bu dönemde Sultan Celâleddin, Müslüman dünyasıyla ittifak yapma yoluna girdi. Bu minvalde ilk olarak Kadı Mecüriddîn’i Anadolu Selçuklularına elçi olarak gönderdi. Kadı Mecüriddîn, 1225 yılında Alaeddin Keykubad’ın huzuruna geldi. Oldukça iyi bir ağırlanmadan sonra Kadı Mecüriddîn, Alaeddin Keykubad’ın elçileriyle birlikte Sultan Celâleddin’in yanına döndü. Ancak Ahlat’ın 1229 yılında Sultan Celâleddin tarafından kuşatılması ve 1230 yılında alınması iki taraf arasındaki ilişkileri gerdi. Sultan Celâleddin Ahlat’ı alıp buradan Malazgirt’e yürümek istediği zaman Anadolu Selçukluları ile Eyyübîler ittifak yaptı. Alaeddin Keykubad ile Eyyübîlerden Melik Eşref harekete geçtiler. İki ordu Erzincan’ın Akşehir ovasındaki Yassı Çemen mevkiinde karşılaştılar. 10 Ağustos 1230 tarihinde gerçekleşen savaşta Sultan Celâleddin yenildi. Harezm ordusu dağıldı. Sultan, savaş alanını terk etti. Moğollar, bundan sonra Sultan’ı ele geçirmek için takibe başladılar. Sultan Celâleddin Moğol tehlikesi karşısında hiç kimseden yardım alamadı. Moğolların takibinden kurtulabilmek için pek çok kez yer değiştiren Sultan Meyyâfâkirin dağlarında bir dağ eşkıyası tarafından öldürüldü (1231). Onun ölümüyle Harezmşahlar Devleti, tarih sahnesinden silinmiş oldu.

DEVLET TEŞKİLÂTI VE SOSYO-EKONOMİK HAYAT

Harezmşahlar Devleti, Türk ve İran-Arap idarî teşkilât sistemini içinde barındırmaktaydı. Devletin pek çok kurumsal yapısı Selçuklu, Gazneli ve Karahanlı devletlerinden tevarüs etmiştir. Bunlara ilaveten devlet teşkilâtı, coğrafi konum itibarıyla, İran ve Arap devlet yapısından da etkilenmiştir. Saray Görevlileri Dîvân-ı A’lâ, Harezmşahlar Devleti’nin yönetim mekanizmasının en üst noktasıydı. Bundan başka Dîvân-ı Hâss (Dîvân-ı Hâzret), Dîvân-ı İnşâ (Tuğrâî), Dîvân-ı İstîfâyı Memâlik, Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik, ve Dîvân-ı Arz gibi dîvânlar da vardı. Harezmşah saraylarındaki en önemli görevliler Hâciblerdi. Bunların dışında Vekîl-i Der, Üstâdüddâr, Silahdâr, Emîr-i Âhûr, Emîr-i Âlem, Çetrdâr, Taştdâr, Emîr-i Şikâr, Câmedâr, Çaşnîgir gibi saray görevlileri mevcuttu. Askerî ve Adlî Teşkilât Devletin askerî gücünü Hâssa birlikleri, eyalet merkezlerindeki şehzade veya valilerin emrindeki birlikler ve sınır boylarındaki muhafız kıtaları teşkil etmekteydi. Ordunun başkomutanı hükümdardı. Askerî yapının en üst rütbesi Emîr-i Emîrân idi. Han rütbesi, belli bir sayıdaki askeri birliğin komutanına verilen bir rütbeydi ki genellikle Kanglı-Kıpçak boylarından gelenlere verildi. Ayrıca orduda Pehlevan ve Mukaddem-i Çavuş rütbelerinde görevli askerlerde mevcuttu. Adlî mekanizmanın temelini kadılar oluşturmaktaydı. Kadıkudât, adaletin en başındaki kişiydi. Kadının görev yaptığı bölgede tüm memur ve reâyânın hukuki konularda ona itaat etmesi gerekirdi. Kadılar hükümdar adına yetki sahibi idiler ve nizam kadılarının eliyle sağlanmaktaydı. Ekonomik ve Sosyal Hayat Ekonominin temelini ticaret oluşturmaktaydı. Ticaretten sonra gelen en önemli geçim kaynağı tarımdı. Tahıl, üzüm, kavun üretimi geniş ölçüde yapılmaktaydı. Pamuk yetiştiriciliği ve pamuğa bağlı sanayi, bölgenin önemli geçim kaynakları arasındaydı. Koyun yetiştiriciliği, ipek böceği yetiştiriciliği, büyük baş hayvancılık ve balıkçılık tarımsal üretim için önemli faaliyetlerdi. Kaynaklarda Harezm ahalisinin çoğu akıllı, ilim sahibi, kabiliyetli ve İslam hukuk ve kaidelerini bilen, misafirperver ve iyi savaşçı kişiler olarak tasvir edilmişlerdir. Harezm’in normal halkının kötü özelliklerinden bahsedilirken de nezaket ve espriden uzak, obur ve kaba olmalarına değinilmiştir. Bölgenin ikliminin soğuk olmasından dolayı, halk yünlü elbiseleri tercih etmiştir. Ayrıca gömlek ve eğri takılmış kalanüvise külahları meşhur aksesuarları idi.

Türkler ve İslam Düşüncesi İslamiyet'in sunulma şekliinden kaynaklanan inişli çıkışlı bir seyir gösteren, hatta bazen ciddi kırılma anları yaşanan Türklerin İslamiyet'i kabul süreci, sürecin sonunda yani uyum, kabul ve etkileşim aşamasında büyük bir ivme kazandı.

İtil Bulgarları, Karahanlılar ve Gazneliler gibi ilk Müslüman Türk devletlerinin kurulmasıyla sadece birey ve toplum hayatında değil, devlet hayatında da kendisini gösteren bu ivme, Oğuzların İslamiyet'i kabulüyle en yüksek seviyeye ulaştı.

10. yy'ın ikinci yarısında İslamiyet'i kabul etmeye başlayan Oğuzlar tarafından kurulan Selçuklu Devleti, sadece Türk-İslam tarihinin değil, İslami dönem Türk düşüncesinin de en önemli temsilcisi konumuna yükseldiler.

Bu sırada yaklaşık dört yüz yıllık bir geçmişe sahip olan İslam medeniyeti, siyasi bakımdan son derece sıkıntılı bir dönem geçiriyordu.

Abbasilerin siyasi güç ve otoritesini tamamen kaybetmesiyle fetihler durmuş, merkezi otoritenin zayıflamasını fırsat bilen melik ve emirler, İslam coğrafyasının muhtelif bölgelerinde küçük siyasi teşekküller oluşturmuştu.

İslam dünyası, Türklerin İslamiyet'i kabul ettikleri 10 ve 11. yy'da sadece siyasi bakımdan değil, içtimai olarak da parçalanmış bir vaziyetteydi.

Siyasî açıdan parçalanmış, mezhep kavgalarıyla, siyasî, felsefî ve fikri tartışmalarla büyük bir keşmekeşin içerisine düşmüş İslam âlemi için Türkler, özellikle siyasi bakımdan yeni bir düzen ve toparlanmanın öncülüğünü yaptılar.

Selçuk Sübaşı'nın, rahat ve güvenli bir yurt bulma düşüncesiyle Oğuz Yabgu Devleti'nden koparak Cend'e gelişiyle başlayan Selçuklu göçü, siyasî sınırları doğuda aksa-yı Türk'e, batıda Akdeniz kıyılarına, kuzeyde Kafkasya'ya, güneyde Umman'a kadar yayılan bir kültür ve medeniyet havzası oluşturdu.

Selçuklu Türkleri, kadim Türk-Oğuz geleneğinin bir temsilcisi olarak girdikleri İslam medeniyeti dairesi içinde siyasî, sosyal ve kültürel varlıklarını, bilgi ve görgülerini artırdılar.

Türkistan'da doğan Türk devlet geleneğini, Horasan, İran ve Orta Doğu tecrübesiyle zenginleştirerek Anadolu'ya kadar taşımak ve bu geleneği, bütün bu coğrafyalarda icra etmek gibi önemli bir tarihî misyonu üstlendiler.

Ancak bu süreçte bir yandan kendilerinden önceki Türk-İslâm devletlerinden miras aldıkları "eski" Türk devlet geleneği ve müesseselerini hüküm sürdükleri "yeni" coğrafyalarda hâkim kılarken, diğer yandan da karşılaştıkları "yeni" imkân ve şartlara hızlı bir şekilde intibak edebilmiş ve bu suretle son derece başarılı ve düzenli bir devlet mekanizması oluşturdular.

Türk-İslam Düşüncesinin Doğuşu Türkler, İslam âlemine sadece siyasî birlik ve düzen getirmekle kalmadılar.

İslam dünyasında durağanlaşan düşünce hayatına da yeni bir canlılık getirmek suretiyle İslam düşüncesinin gelişimine büyük katkıda bulundular.

Türkler bu medeniyetin içeriğini edinmek, hatta anlamak, hem de İslam medeniyeti mensupları yani Müslümanlar bu yeni hâkimlerini içselleştirmek, kendilerinden kılmak zorundaydılar.

Zaman isteyen bu iki durum da karşılıklı etkileşimi kaçınılmaz kıldı.

Sonuçta tabii olarak etkileşimi gerçekleştiren her iki unsurun dışında yeni bir vakia ortaya çıktı.

Yani Türkler İslamlaştıkça, İslam Türkleşti ve böylece Arap ya da Fars düşüncesiyle şekillenen İslam toplumlarından farklı olarak İslam'ın Türk yorumu, "Türk İslam'ı" ya da daha doğru bir ifade ile "Türk Müslümanlığı" diyebileceğimiz yeni bir terkip meydana geldi.

Bu kültür ve medeniyetin kendisini gösterdiği en güçlü yapıların başında Selçuklular geliyordu.

Selçukluların hâkim olduğu kültür ve medeniyet havzasına yayılan Türk-İslam düşüncesinin izleri o kadar güçlüydü ki, Selçukluları takip eden bütün Türk-İslâm devletlerine de sirayet etmeyi başardı.

Türk-İslam Düşüncesinin Felsefe Cephesi: Farabî, İbn Sina ve Birunî Farabî tıp, musiki, matematik ve felsefede ün yapmış, İslâm felsefesini metot, terminoloji ve problemler açısından temellendirmişti.

Hatta Meşşâî okulunun ilk temsilcisi sayabileceğimiz al-Kindî, Aristo'nun bazı eserlerini açıklamıştı. Fakat Aristo ve Eflatun felsefelerini mezcetmek ve onların görüşlerini yerine göre Yenieflatuncu metodla ilk açıklayan Farabî olmuştu.

O, bu çabalarıyla İslam'da yeni bir felsefî akımı temellendirdi ve son derece özgün bir düşünür olarak kendine has felsefî bir sistem kurmayı da başardı.

Bu çalışmalarıyla öyle şöhret kazanmıştı ki, ona Aristo'dan sonra "muallim-i sani" unvanı verilmişti. İbn Rüşd dönemine kadar süren 250 yıllık geçmişi, esas itibarıyla Farabî'nin sistemleştirdiği felsefe geleneği çerçevesinde devam etmişti.

İbn Sina da felsefe, mantık, kimya, matematik ve tıp alanında derinleşmiş, özellikle tıp alanında büyük şöhret kazanmıştı.

Onun el-Kanun fi't-Tıbb adlı eseri 17. yüzyıla kadar Batı üniversitelerinde kaynak eser olarak kullanıldı. Düşünce sistemini büyük ölçüde Farabî'nin görüşleri üzerinde şekillendiren İbn Sina, felsefi düşüncenin gelişimi konusunda da önemli etkiler bıraktı.

Orta çağ Batı dünyasının eski Yunan felsefesi ile ciddi teması, bu Türk-İslam filozofları sayesinde oldu.

Aquinolu Thomas, Farabî ve İbn Sina üzerinden tanıdıkları Aristoculuğu benimsedikleri gibi, Descartes, Leibniz, Spinoza, Kant ve Bergson'a kadar uzanan birçok Batı düşünürü üzerinde İbn Sina ve Farabî'nin etkisi mevcuttu.

Birunî ise matematik, tıp, coğrafya, tarih, fizik, astronomi ve dinler tarihi başta olmak üzere çok sayıda alanda eser vermişti.

Bunların yanında felsefeyle de ilgilenmiş ve İslam ve dünya tarihinin en tanınmış âlim filozoflarından biri haline gelmişti.

Türk-İslam Düşüncesinin Fıkıh ve Kelâm Cephesi: İmam Ebu Hanife ve İmam Maturidî Ebu Hanife, Kûfe'de doğmuştu.

Gerek hayatı gerekse eserleriyle haklı bir şöhrete kavuşmuş ve özellikle el-Fıkhü'l-Ekber adlı eserinde dile getirdiği yöntem ve yaklaşımla kendi adıyla anılan bir fıkıh ekolüne öncülük etmişti.

Fıkıh konusunda akılcı yaklaşımıyla dikkat çeken Ebu Hanife ve onun izinden giden Hanefiler, fıkıh usulünde kıyasa yani Kur'an, sünnet ve veya icmâ ile çözemedikleri meselelerde akıl ve düşünceye başvurmayı esas aldılar ve bu yüzden "Ehl-i Re'y" olarak isimlendirildiler.

Gerek yaşadığı dönemde gerekse sonraki dönemlerde İslam âlimleri ve Müslümanlara rehber olan Ebu Hanife, o günden bugüne İslam düşünce dünyasındaki etkisini korudu.

İmam Maturidî öncülük ettiği yeni kelâm ekolüyle İslam düşünce tarihine damgasını vurmuştu.

Esasında onun ismine nispetle Maturidîlik olarak adlandırılan bu kelâm ekolünün çatısı ve temel ilkeleri, büyük ölçüde Ebu Hanife'nin yöntem ve yaklaşım temelleri üzerine kurulmuştu.

İmam Maturidî büyük tartışmalara konu olan "iman" meselesine açıklık getirdi.

Bunun dışında akıl ile nakli kaynaştırmaya çalışarak İmam Hanife'nin akıl konusundaki yaklaşımını devam ettirdi.

Onun en önemli iki temel eseri olan Kitâbü't-Tevhîd ve Te'vilâtü'l-Kur'an'da, nakli delillerin yanında tarihî, sosyal ve semantik birtakım akli deliller de kullanarak çözmeye çalıştı.

Tarihi süreç incelendiğinde iki büyük Türk âliminin görüşleri etrafında sistematikleştirilen Hanefilik ve Maturidîlik'in, sadece bu iki Türk âliminin değil, aslında topyekûn Türk düşüncesinin bir yansıması olduğunu söylemek mümkündür.

Türk-İslam Düşüncesinin İrfan-Tasavvuf Cephesi: Hoca Ahmed Yesevî Tasavvuf da dediğimiz mistik felsefenin en önemli temsilcileri Türkler arasından çıktı.

Bu alanda dünya çapında şöhrete sahip olan Hoca Ahmet Yesevî (ö. 1167), Hacı Bektaş-ı Veli (ö.1270), Mevlânâ (ö.1273) ve Yunus Emre (ö.1320?) gibi büyük Türk düşünürleri, bir anlamda insan felsefesi yaparak Türk düşüncesini renklendirdiler.

Türk düşüncesinin tasavvuf cephesinde gördüğümüz büyük Türk mutasavvıflarından biri ve en önemlisi Ahmed Yesevî'di.

Pir-i Türkistan, Hâce-i Türkistan, Hazret-i Sultan, Sultanu'l-evliya, Evliyalar serveri gibi unvanlarla anılan Hoca Ahmet Yesevî, tarihi şahsiyetinden ziyade menkıbevi şahsiyeti, fikirleri ve kurduğu Yesevîlik tarikatı ile Türk milletinin manevi hayatında ve Türk düşünce tarihinde derin izler bırakmıştı.

Arap ilmini ve Acem edebiyatını iyi bildiği hâlde müritlerine, dervişlere ve çevresinde toplanıp sohbetine katılanlara anlayabilecekleri bir dil ile hitap etmeyi tercih etti.

Bunu yaparken de Allah'ın varlığı ve birliğine, İslâm dininin özüne ters düşmeyen eski Türk geleneklerini dışlamadı.

Onların dinle yoğrulmuş kültürüne renk katacak şekilde mana ve değer kazanmasını temin etti.

Onun bu metodu, Türklerin büyük bir zorluk çekmeden Müslüman olmalarını temin ettiği gibi, kimliklerini kaybetmelerini de engelledi.

Tasavvuf ruhunu, dinî ilimlerle mezcederek her iki kaynağın oluşturduğu engin bilgi ve irfan birikimiyle özellikle konar-göçer Türk kitlelerine ulaşmayı başardı.

Ahmed Yesevî, fikirleri, düşüncesi ve yaşantısıyla öyle tesirli bir anlayış geliştirdi ki, bu anlayış, kendisinden sonra bir tasavvuf geleneği ve tarikatı halini aldı.

Yesevîlik denen bu tarikat Türkler arasında kurulan ilk tarikat olarak ortaya çıktı ve etkisini uzun yıllar sürdürdü.

Ahmed Yesevî'nin ardından onun tasavvuf yolu ve düşünceleri müridleri vasıtasıyla Orta Asya'nın

çeşitli bölgelerine yayıldı.

Yesevîlik denilen bu ekol, XIII. yüzyıldan itibaren Türkistan sınırlarını aşarak Yesevî dervişleri vasıtasıyla Anadolu'ya, hatta Balkanlara kadar ulaştı.

Türk-İslam Düşüncesinin Devlet ve Siyaset Anlayışındaki Tezahürü Türkler, tarihlerinin ilk dönemlerinden itibaren kendi kültür ve düşünce dünyalarından beslenen bir devlet ve siyaset geleneğine sahip olmuşlardı.

Bu yüzden İslam medeniyeti dairesine girdiklerinde ilk olarak bu güçlü devlet ve siyaset anlayışlarıyla dikkat çekmişler ve o sırada siyasî bir kaos içerisinde bulunan İslam âleminin hâkim siyasî ve askeri gücü haline gelmişlerdi.

Bu süreçte devlet ve siyaset düşüncesinde de eski Türk düşüncesiyle İslamiyet arasında makul bir ilişki kurmayı başararak diğer birçok alanda olduğu devlet ve idare geleneğinde de bir Türk-İslam terkipi oluşturdular.

Türkler, İslamiyet'ten önce kendilerine özgü bir devlet ve yönetim geleneğine ve bunu çevreleyen bir kamu hukukuna sahiptiler.

Kadim (eski) ile cedid (yeni) arasındaki ilişkisine sadık kalarak eski Türk devlet ve siyaset düşüncesi ile yeni girdikleri kültür ve medeniyet dairesinde hazır buldukları İslam devlet ve siyaset teorisi arasında makul bir terkip oluşturdular.

Kadim Türk devlet ve siyaset düşüncesinin İslamî değer ve kavramlarla yenilenmesinden ibaret olan bu terkip, büyük ölçüde örfî hukukla temellendirildi.

Öyle ki, İslam tarihindeki, en yaygın ve en gelişmiş örfî hukuk uygulamaları Müslüman Türk devletleriyle birlikte başladı.

Türk devlet ve siyaset düşüncesinde yer alan din ve devlet işlerinin ayrı tutulması meselesinin fiilî, hatta resmî uygulaması ise Selçuklular dönemine rastlar.

Zira Selçuklular, Abbasî hilafet merkezi Bağdat'ı kendi hâkimiyet sahası içine aldıktan sonra hilafet merkezine Türk İmparatorluğunun bir vilayeti, başkentten sonra gelen ikinci büyük şehri gözü ile bakmış ve sultanlar daima saygı gösterdikleri halifeyi muhterem bir vatandaş addetmişlerdir.

Sultan ile halife, biri dünyevî, diğeri dinî iki ayrı salâhiyet sahasının birbirine denk başları haline gelmişlerdi.

Selçuklu hükümdarı artık “halifeye bağlı Müslüman emîr” değil, fakat saltanatın gerçek sahibi ve dünya meselelerinden tek sorumlu şahıstı.

Tuğrul Bey zamanından itibaren bu “feodal bünye”yi değiştirme ve merkezîyetçi bir devlet vücuda getirme gayretine girdiler.

Şöyle ki, Selçuklu İmparatorluğu kurulurken ülkeler hanedanın azası ve boy beyleri arasında, hukukî mevki ve derecelerine göre taksim edilmiş, me-lik ve beyler “feodal” bağlar nispetinde Tuğrul Bey'e bağlanmıştı.

Tuğrul Bey hanedan mensuplarının hâkimiyetlerini sınırlamaya ve aristokrat Türkmen beylerinin nüfuzunu kırmağa çalıştı.

Ancak bu gayretler şiddetli mukavemetlere ve is-yanlara sebep oldu ve aynı yapı Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları ve diğer Selçuklu devletlerinde de devam etti.

Daha sonra Selçukluların varisi ve Osmanlıların çağdaşı olan Türkmen beyliklerinde de bu “feodal siyasî hukuk” hüküm sürdü.

Bu küçük devletler bile memleketlerini hanedan azası veya beylerin oğulları arasında taksim ettiler.

Türk devlet ve siyaset düşüncesinin tam anlamıyla merkezîyetçi bir yapıya bürünmesi yani hâkimiyetin taksim edilmemesi, gerçek anlamda Osmanlılar döneminde meydana geldi.

İLK TÜRK İSLAM ESERLERİ

İslamiyet Öncesi Türk Yazı Dili (Türk Yazı Dilinin Kuruluş Dönemi) Bilindiği üzere Türk yazı dilinin tarihi, Hun Türkçesi dönemine yani milattan önceki yüzyıllara kadar uzanır.

Özellikle Kazakistan'daki Esik kurganında altın elbiseli adam mezarından çıkarılan gümüş bir tasın üzerindeki iki satırlık Türkçe ibare Türk yazı dilini MÖ 5. yüzyıla götürmektedir.

Zira bu mezarın, bir Hun, Saka veya İskit şehzadesine ait olduğu ve MÖ 5-6 yüzyıla tarihlendirildiği pek çok arkeolog veya tarihçi tarafından ortaya konulmuştur.

Göktürk yazısının arkaik şekli olarak kabul edebileceğimiz bir alfabe ile yazılmış olan bu satırlar, Türkçenin o dönemden günümüze kadar yazı dili olarak kullanıldığının böylece Türk dilinin en az 2500 yıllık bir yazı dili geleneğine sahip olduğunun açık kanıtıdır.

Zira bilimsel olarak herkesin malumudur ki bir satırı yazan medeniyet, dilediğinde binlerce satır metin oluşturabilmektedir.

Burada önemli olan Hun Türkçesi çağında yazılı kültürün var oluşunun ispatıdır.

Yukarıda belirttiğimiz Hun Türkçesi devresinden sonra Türk dili, Göktürk Devleti zamanında büyük bir gelişme göstermiş, özellikle 2. Göktürk Kağanlığı döneminde Orhun Abideleri adıyla nam yapan pek çok yazıt vücuda getirilmiştir.

Bunlar arasında Bilge Kağan, Kültigin ve Vezir Tonyukuk Abideleri, Türkçenin bengü taşlara ilmek ilmek işlenmiş ilk edebî ürünleridir.

Türk adının ilk kez geçtiği bu metinler, millî alfabemiz olan Göktürk alfabesiyle yazılmış olmaları yönüyle de tüm Türk dünyasının ortak şaheserleridir.

Göktürk devresinin ardından Türkçe, Uygur Kağanlıkları döneminde özellikle Doğu Türkistan Uygur Devleti zamanında birbirinden değerli yazılı eserler vermesiyle dünyanın en güçlü yazı dillerinden biri haline almıştır.

Tarihe Uygur Yazmaları diye geçen ve içinde birbirinden kıymetli onlarca eser barındıran (İrk Bitig, Edgü Öglü Tigin ile Ayığ Öglü Tigin, Altun Yaruk, Maytrisimit, Huastuanift, Sekiz Yükmek, Dantipali Bey Hikâyesi, Çaştani Bey Hikâyesi, Kuanşi İm Pusar, İnsadi Sudur vb.) Uygur dönemi Türkçesinde Türk dili, artık işlenmiş bir kültür dili hüviyetine ulaşmıştır.

Uygur Türkçesi döneminin bir diğer önemli özelliği ise Uygur harfleridir. Çünkü bu devrede Türkler, yazımı zor olduğu gerekçesiyle Göktürk yazısını bırakıp Soğd alfabesinden geliştirdikleri Uygur yazısını kullanmaya başlamışlardır.

Bu bağlamda Uygur dönemi Türkçesi, Türk yazı dili devresinin ikinci önemli halkasını oluşturmaktadır.

Ayrıca Uygur Türkçesi döneminde Türkler, Gök Tanrı inancının yanında Mani dinine ve oradan da Budizm'e yönelmişlerdir.

Budizm, Türklerin yerleşik hayata geçmelerinde, edebiyat ve sanat alanında ilerlemelerinde etkili olmuştur.

Bunun yanında yeni dinlerin ve yeni kültürlerle tanışmanın bir tezahürü olarak bu dönemde yoğun bir tercüme faaliyeti içerisine girilmiş; Türkçeye komşu dillerden pek çok eser tercüme edilmiştir.

Bu durum, dönemin diğer güçlü dilleriyle etkileşime geçilmesine zemin hazırlamıştır.

Bu sayede Türkçe; Çince, Tibetçe, Hintçe, Soğdca, Farsça gibi dillerle tanışmış ve bu dillerle yoğun bir kelime alışverişi içerisine girmiştir.

Bu durum Türkçenin sadeliğine kısmen zarar verse de edebî zenginliğini artırmıştır.

Yukarıda özetle Türk yazı dilinin kuruluş safhası izah edilmiştir.

Bu safha, İslamiyet öncesi Türk yazı dili dönemidir ve dil/edebiyat tarihi alanında kayıtlara "İslamiyet Öncesi Türk Edebiyatı Devresi" veya "Eski Türkçe Dönemi" diye geçmiştir.

İslamiyet'e Geçiş Dönemi Türk Yazı Dili Türklerin dokuzuncu yüzyıldan itibaren İslamiyet'i benimseyip Müslümanlığı kabul etmeleriyle beraber önlerinde yeni bir sayfa açılmıştır.

Türk ulusunun cihangirlik ruhu İslamiyet'in yayılma fikriyle birleşince, Türkler adeta İslam'ın sancaktarı olmuş ve cihan hâkimiyeti mefkûresi idealine ulaşmışlardır.

Böylece kısa sürede çok geniş bölgelere yayılan Türkler, Türk dilini üç farklı coğrafyada üç ayrı yazı dili oluşturma sürecine sokmuşlardır.

Türklerin kitleler halinde Müslüman olmaya başlaması Karahanlı Devleti zamanında olmuştur.

Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın miladi 932 yılında Müslümanlığı kabul ettiğini açıklaması

ve devletin resmi dininin İslamiyet olduğunu ilan etmesiyle Türk yazı dili ve edebiyatında da yeni bir safhaya girilmiştir.

Bu yeni dönem, literatüre İslami dönem Türk edebiyatı olarak geçecektir.

Böylece Orta Asya’da tek bir yazı dili halinde Hun Türkçesi, Göktürkçe, Eski Uygur Türkçesi dönemlerinden geçen Türk Dili, artık Karahanlı Türkçesi dönemiyle ve yine tek yazı dili şeklinde devam edecektir.

Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere bu yazı dili, Karahanlı devresinin başlamasından yaklaşık iki yüz yıl sonra Türklerin çok geniş alanlara yayılmasıyla beraber üç ayrı bölgede üç ayrı önemli lehçeye ve üç ayrı yazı diline bölünecektir.

Türklerin, Karahanlı devleti zamanında İslamiyet’i kabul etmelerinden dolayı ortaya çıkan bu yeni dönem Türk yazı diline, Karahanlı Türkçesi (Hakaniye Türkçesi) dönemi denilmiştir.

Diğer bir deyişle İslami dönem Türk edebiyatının ilk halkasını Karahanlı Türkçesi (Hakaniye Türkçesi) devresi oluşturmaktadır.

Dolayısıyla ilk Türk İslam eserleri de Karahanlı döneminde verilmiştir.

Türk dil tarihinde bu dönem aynı zamanda Eski Türkçe devresinin kapanıp, Orta Türkçe devresinin açıldığı devredir.

Bu devrenin ilk dönemlerinde gerek yeni dinin etkisi gerek nüfus hareketleri gerekse siyasi, sosyal ve kültürel değişimler dili de derinden etkilemiştir.

Müslümanlığı kabul eden Türkler, uzak doğu kaynaklı Budist-Maniheizt kültürden Ortadoğu kaynaklı başka bir kültüre geçiş yapmışlardır.

Bu geçiş, bütün sosyal ve kültürel kurumları esaslı biçimde etkilemiştir.

Bu etkilerin izlerini en açık biçimde dilde de görürüz (Akar, 2017: 146).

İslamiyet’le beraber Arapça ve Farsçanın Türkçe üzerinde önemli etkisi hissedilir.

Pek çok yeni kavram kelime ve terkip dile girer.

Uygur alfabesi yanında Kur’an yazısı olan Arap harfleri kullanılmaya başlanır ve bir müddet sonra tüm Türk Dünyasında tamamen Arap yazısına geçilir.

Yine bu dönemde İran, Arap ve diğer yerleşik medeniyetlerle karşılaşan Türk kültürü, dolayısıyla Türk dili ve edebiyatı, bu dönemde eski Köktürk ve Uygur etkisini devam ettirmekle birlikte yeni bir maceraya yönelmiştir.

Edebiyat içerik ve biçim olarak, dil ise yapı ve kelime hazinesi bakımlarından farklılaşmaya başlamıştır.

Yeni edebi şekillerle dini ahlaki kitaplar yazılmaya başlanmış, aruz vezni ve Arap nazım şekilleri Türk edebiyatında yerini almıştır (Akar, 2017: 153).

Esasında Hun, Göktürk, Uygur yazı dili geleneğinden beslenmiş olan ve bu yazı dili geleneğinin gelişmiş bir devamı olan Karahanlı Türkçesi döneminde Türk dili peş peşe ortaya konulan birbirinden değerli eserlerle dünyanın işlenmiş en zengin ve en edebi dillerinden birisi olduğunu da ispatlamış olmaktadır.

Kutadgu Bilig, Divanü Lügati’t-Türk, Atabetü’l-Hakayık, Divan-ı Hikmet, Kuran Tercümeleleri gibi eserler Türkçe’nin zirve eserleridir.

Bu eserlerle Türkçe bir kültür ve bilim dili olma hüviyetine haiz olduğunu göstermiş olmaktadır.

Söz konusu eserler, Orta Türkçe devresinin ilk aşaması olan Karahanlı Türkçesi eserleridir ve İslami dönem Türk yazı dilinin ilk eserleri olmaları hasebiyle de “İlk Türk İslam Eserleri” olarak tarihe geçmişlerdir.

Yine bu eserler, Orhun Abideleri gibi tüm Türk dünyasının ortak şaheserleridir.

İşte bu ünite de “İlk Türk İslam Eserleri” olan Kutadgu Bilig, Divanü Lügati’t-Türk, Atebetü’l-Hakayık, Divan-ı Hikmet ve Kuran Tercümeleleri tanıtılmıştır.